

ANDRZEJ WAŁKÓWSKI – UNIWERSYTET WARMIŃSKO-MAZURSKI
W OLSZTYNIE

**BIBLIOTEKA KLASZTORNĄ JAKO MIEJSCE PRACY
ŚREDNIOWIECZNEGO UCZONEGO.
ROZWAŻANIA NA TLE BADAŃ PIŚMIENNICTWA CYSTERSÓW**

WSTĘP

Rozpoczynając artykuł można przytoczyć stwierdzenie widoczne na końcu wstępu pracy Leo Muolin o życiu codziennym zakonników w średniowieczu, według którego klasztory były czymś w rodzaju „rozgłośni” wiary chrześcijańskiej¹. Tym samym, ponieważ chrześcijaństwo oparte jest na słowie pisanym, klasztory stawały się „rozgłośniami” słowa pisanego, których zapleczem musiały być znaczne zbiory biblioteczne. Szereg wypowiedzi średniowiecznych intelektualistów świadczy o niezwykle wysokiej ocenie pisma. Cezariusz z Heisterbach († ok. 1240) w swoim *Dialogus miraculorum* napisał opowieść, według której w trakcie ekshumacji zmarłego 20 lat wcześniej kopisty Ryszarda z jednego klasztoru w Westfalii, stwierdzono, że jego prawa ręka jest nienaruszona i jakby żywa – umieszczono ją jako relikwię na ołtarzu. Jan Gerson († 1429) wybitny teolog i reformator Kościoła napisał dzieło o pochwalę pisma *De laude scriptorum*, stwierdzając, że pisanie jest kaznodziejstwem, i to bardziej skutecznym od oralnego, ponieważ słowa spisane nie przemijają i poprzez to dotrą do większej liczby ludzi. Jan Trithemius, opat benedyktynów w Sponheim, należący do ostatnich entuzjastów ręcznego pisania (1492), podkreślał, iż nawet po śmierci pisarz może być żywym nauczycielem prawd moralnych – „scriptor etiam mortuus in volumine moribus facit institutum”².

¹ L. Moulin, *Życie codzienne zakonników w średniowieczu (X-XV wiek)*, Warszawa 1986, s. 16.

² E. Potkowski, *Pisarz i jego dzieło w średniowiecznym społeczeństwie*, w: *Człowiek w społeczeństwie średniowiecznym*, Warszawa 1997, s. 272-273; A. Kołaczkowski, *Cezary z Heisterbach*, w: *Encyklopedia Katolicka* (dalej: EK), t. 3, Lublin 1979, kol. 44-45; S. Wicłgus,

Początki czytelnictwa w zakonach poruszył J. Kłoczowski wskazując na znaczenie lektury wg reguły benedyktynów³. S. Dahl opisał kształtowanie się bibliotek zakonnych w Bizancjum, w Europie zachodniej, kierunki rozwoju księgozbiorów i ich liczebność oraz znaczenie naukowe⁴. Podobnie potraktowała problem H. Szwejkowska uzupełniając go jednak między innymi o kwestię konserwacji zbiorów poprzez kopiowanie ksiąg papirusowych na pergamin i o zagadnienia organizacyjne⁵. Problem tworzenia księgozbioru znalazł się w zakresie zainteresowań S. Kujota, który scharakteryzował tzw. posąg biblioteczny otrzymywany przez nowe opactwo od jego macierzy⁶. O tej sprawie pisali H. Rother⁷ i J. Ostrowski⁸. S. Rybandt poruszył sprawę kopiowania ksiąg w klasztornym skryptorium przez pisarzy świeckich⁹. O czynnikach aktywizujących skryptorium wspominał A. Świerk¹⁰. Podobnie A. Wałkowski, który omawiając kodeksową produkcję cysterskich skryptoriów omówił zarówno warunki niezbędne do zaktywizowania się warsztatów pisarskich oraz wskazał na etapy ich działalności¹¹. A. Schneider przedstawił organizację pracy na książką¹². Sposoby powiększania księgozbiorów poprzez darowizny interesowały E. Potkowskiego¹³, a o legatach testamentowych na ten cel wspominał H. Grüger¹⁴. Pomieszczeniem biblioteki zajmował się (obok „posagu bibliotecznego” i treściowych profili) A. Schneider¹⁵,

Gerson Jan, EK, t. 5, kol. 1018-1019; *Encyklopedia Kościoła*, opr. F. L. Cross, t. 1, Warszawa 2003, s. 763-764; tamże, t. 2, Warszawa 2003, s. 1024.

³ J. Kłoczowski, *Od pustelni do wspólnoty. Grupy zakonne w wielkich religiach świata*, Warszawa 1987, s. 91, 94, 128.

⁴ S. Dahl, *Dzieje książki*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, s. 41, 43-46, 58-60, 87.

⁵ H. Szwejkowska, *Książka rękopiśmienna i biblioteka w starożytności i w średniowieczu*, Warszawa 1983, s. 78, 95, 97-103, 131, 145, 147-148, 156.

⁶ S. Kujot, *Opactwo pelplińskie*, Pelplin 1875, s. 195.

⁷ H. Rother, *Aus Schreibstube und Bücherei des ehemaligen Zisterzienserklosters Heinrichau*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens“, 61 (1927) s. 54-59, 61.

⁸ J. Ostrowski, *Biblioteka klasztoru benedyktynów w Lubiniu*, w: *Biblioteki Wielkopolskie i Pomorskie*, red. S. Wierczyński, Poznań 1929, s. 167.

⁹ S. Rybandt, *Z problematyki rękopisów średniowiecznej biblioteki cysterskiej w Rudach*, „Sobótka”, 24 (1969) z. 1, s. 8-9.

¹⁰ A. Świerk, *Śląskie biblioteki do początków XVI wieku*, w: *Studia z dziejów kultury i ideologii. Księga Jubileuszowa Ewy Maleczyńskiej*, Wrocław 1968, s. 80.

¹¹ A. Wałkowski, *Skryptoria cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku*, Zielona Góra-Wrocław 1996, s. 80-122, 341-342, 355-356, 382-383.

¹² A. Schneider, *Skriptorien und Bibliotheken der Cistercienser*, w: *Die Cistercienser. Geschichte. Geist. Kunst*, red. tenże, Köln 1986, s. 396-397.

¹³ E. Potkowski, *Monarsze dary książkowe w polskim średniowieczu – pogrunwaldzkie dary Jagielly*, w: *Ojczyzna bliższa i dalsza. Studia historyczne ofiarowane Fliksowi Kirykowi*, Kraków 1993, s. 362-364.

¹⁴ H. Grüger, *Der Orden der Zisterzienser in Schlesien (1175-1810). Ein Überblick*, „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau“, 23 (1982) s. 112.

¹⁵ A. Schneider, *Die Cistercienserabtei Himmerod im Spätmittelalter*, „Quellen und Abhandlungen zur Mittelrheinischen Kirchengeschichte“, 1 (1954) s. 163, 167.

a wspomniany już H. Grüger wskazał na możliwość nietypowego (na piętrze) usytuowania miejsca na księgozbiór¹⁶. Umiejscowienie księgozbioru, jak również organizacja pracy w bibliotece klasztornej i jej księgozbiór znalazły się w orbicie zainteresowań R. Witkowskiego¹⁷ i K. Kaczmarka¹⁸. Najwięcej pozycji dotyczy jednak zawartości treściowej księgozbiorów. Na szczególną uwagę zasługuje tutaj szerokie opracowanie poświęcone książce rękopiśmiennej E. Potkowskiego, który nie tylko ukazał profile treściowe dawnych bibliotek, ale zawarł także szereg uwag dotyczących produkcji książki w klasztorach i wiodącej roli księgozbiorów monastycznych w Polsce do XIV stulecia¹⁹. Zagadnieniami ilościowymi księgozbiorów mniszych zajął się N. Mussbacher na przykładzie cysterskiego opactwa w Lilienfeld²⁰. Profile treściowe i wielkość bibliotek klasztornych interesowały K. Löfflera²¹. Zawartość treściowa dawnej biblioteki była przedmiotem studiów również A. Karbowiaka²², M. Hronowskiej i H. Zdzitowieckiej – Jasińskiej²³, A. Wilmarta²⁴, G. Hammera²⁵, H. Magirusa²⁶ i K. Spahra²⁷. J. Rył, analizując treść rękopiśmiennych ksiąg średniowiecznych, wskazała na dwa podstawowe cele biblioteki – pogłębienie wiary i edukację²⁸. Wysoki udział literatury religijnej obok naukowo-dydaktycznej, prawniczej i historiograficznej zauważyła Z. Budkowa²⁹.

¹⁶ H. Grüger, *Kamenz. Augustiner-Proptei, dann Zistezienserstift*, „Jahrbuch der Schlesischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Breslau“, 21 (1980) s. 99.

¹⁷ R. Witkowski, *Biblioteki klasztorne opactw cysterskich na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej. Zarys problematyki i stanu badań*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 1, Poznań 1999, red. A. M. Wyrwa, J. Strzelczyk, M. Kaczmarek, s. 155-156.

¹⁸ K. Kaczmarek, *Średniowieczna biblioteka klasztoru franciszkanów w Zgorzelcu*, w: *Studia historyczne ofiarowane Profesorowi Zbigniewowi Wielgoszowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, red. K. Kaczmarek i J. Nikodem, Poznań 2000, s. 277, 289, 291.

¹⁹ E. Potkowski, *Książka rękopiśmienna w kulturze Polski średniowiecznej*, Warszawa 1984, s. 26-28, 38-39, 116-118, 218-220.

²⁰ N. Mussbacher, *Skriptorium und Bibliothek Lilienfeld*, w: *Die Cistercienser. Geschichte. Geist. Kunst*, red. A. Schneider, Köln 1986, s. 426.

²¹ K. Löffler, *Deutsche Klosterbibliotheken, Bonn-Leipzig*, 1922, s. 100, 242-243.

²² A. Karbowiak, *Dzieje wychowania i szkół w Polsce w wiekach średnich*, t. 1, cz. 1, Petersburg 1898, s. 213-216.

²³ M. Hronowska, H. Zdzitowiecka - Jasińska, *Zbiory rękopiśmienne w Polsce średniowiecznej*, Warszawa 1947, s. 325-403.

²⁴ A. Wilmart, *L'ancienne bibliothèque de Clairvaux*, „Collectanea Ordinis Cisterciensium Reformatorem”, 11 (1949) nr 2, s. 103-125; tamże, nr 4, s. 301-302.

²⁵ G. Hammer, *Skriptorium und Bibliothek Altenberg*, w: *Die Cistercienser. Geschichte. Geist. Kunst*, red. A. Schneider, Köln 1986, s. 409.

²⁶ H. Magirus, *Bibliothek und Skriptorium Altzella*, w: *Die Cistercienser. Geschichte. Geist. Kunst*, red. A. Schneider, Köln 1986, s. 413.

²⁷ K. Spahr, *Skriptorium und Bibliothek Wettingen*, w: *Die Cistercienser. Geschichte. Geist. Kunst*, red. A. Schneider, Köln 1986, s. 429-430.

²⁸ J. Rył, *Biblioteka katedralna w Gnieźnie*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 32 (1976) s. 174-175, 177, 231, 243.

²⁹ Z. Budkowa, *Księgozbiór polskiego uczonego XII/XIII w.*, „Studia Źródłoznawcze”, 1 (1957) s. 111-116.

K. Zawadzka podkreśliła, że w przypadku dominikanów ich biblioteka zawierała oprócz patrystyki i homilii oraz teologii, znaczącą liczbę szkolnych podręczników i literatury prawniczej³⁰. Próby określenia specyfiki treściowej księgozbiorów zakonnic podjęli K. Christ³¹ i H. Szwejkowska³². Problem podziału rękopiśmiennego dorobku na treściowe profile może pojawić się już na poziomie pojedynczego manuskryptu, co zasygnalizowała B. Kürbis³³. Wskazania dotyczące systematyki księgozbiorów klasztornych widoczne są w pracach A. Świerka dotyczących biblioteki kanoników regularnych w Żaganiu, a zostały one oparte o dwa podstawowe cele bibliotecznych zbiorów zakonników – realizacja zainteresowań religijnych i działalność naukowo-dydaktyczna³⁴. Trudności z taką systematyką miał podczas badań nad skryptorium i biblioteką rudzką S. Rybandt, który zaakcentował jak bardzo nieprecyzyjne są średniowieczne podziały wiedzy³⁵. To nie zraziło E. Potkowskiego, który dokonał najlepszej jak dotąd próby usystematyzowania profili treściowych biblioteki średniowiecznej wyróżniając piśmiennictwo sakralne³⁶ oraz pragmatyczne³⁷. Tak wytyczoną drogą poszedł A. Wałkowski analizując piśmiennictwo sakralne³⁸ i pragmatyczne³⁹ cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku. Prowadzona przez dotychczasowych badaczy analiza profili treściowych klasztornych bibliotek wskazywała na wysoki udział liturgii, która zdaniem J. Wojtkowskiego jest udokumentowana najlepiej u cystersów⁴⁰. Rolę

³⁰ K. Zawadzka, *Biblioteka klasztoru dominikanów we Wrocławiu 1226-1810*, w: *Studia nad historią dominikanów w Polsce 1222-1972*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Warszawa 1975, s. 311-312, 315, 321, 323-325.

³¹ K. Christ, *Mittelalterliche Bibliotheksordnungen für Frauenkloster*, „Zentrallblatt für Bibliothekswesen”, 59 (1942) z. 1/2, s. 1.

³² H. Szwejkowska, *Biblioteka klasztoru cysterek w Trzebnicy*, Wrocław 1955, s. 7, 21, 27-28.

³³ B. Kürbis, *O źródłoznawczej interpretacji kodeksu średniowiecznego*, w: *Materiały biblioteczne z konferencji organizowanych w latach 1963-1968 przez Biuro Wydawnictw i Bibliotek PAN*, Wrocław 1971, s. 235.

³⁴ A. Świerk, *Średniowieczna biblioteka klasztoru kanoników regularnych św. Augustyna w Żaganiu*, Wrocław 1965, s. 116, 119, 120-121, 123, 125; tenże, *Schreibstube und Schreiber des Augustiner-Chorren-Stiftes zu Sagan im Mittelalter*, „Archiv für Schlesische Kirchengeschichte”, 26 (1968) s. 127-129.

³⁵ S. Rybandt, *Średniowieczne opactwo cystersów w Rudach*, Wrocław 1977, s. 98, 111-113, 129 (nieprecyzyjność systematyki księgozbioru), 130, 132-138, 142, 146.

³⁶ E. Potkowski, *Pragmatyczna piśmiennosc w średniowiecznym Tyńcu*, w: *Benedyktyni tyńscy w średniowieczu*, red. K. Żurowska, Kraków 1995, s. 72-78; tenże, *Książka w kręgu sacrum – przykład Irlandii we wczesnym średniowieczu*, „Przegląd Humanistyczny”, 50 (1996) s. 57-68.

³⁷ Potkowski, *Pragmatyczna piśmiennosc*, s. 72, 74-75, 78-90.

³⁸ A. Wałkowski, *Piśmiennictwo sakralne skryptoriów klasztorów cysterskich w Lubiążu i Henrykowie do końca XIII wieku*, w: *Cystrzy w społeczeństwie Europy Środkowej*, red. A. M. Wyrwa, J. Dobosz, Poznań 2000, s. 380-389.

³⁹ A. Wałkowski, *Piśmiennictwo pragmatyczne skryptoriów cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 2306, *Historia*, 152 (2001) s. 88-91.

⁴⁰ J. Wojtkowski, *Przedmiot liturgicznego kultu Matki Boskiej w Polsce XIII wieku*, „Studia Warmińsko-Mazurskie”, 2 (1965) s. 210.

liturgii, Pisma Świętego, patrystyki, homilii i kazań oraz teologii podkreślali K. Głombowski⁴¹, jak również J. Szymański⁴². Obecność licznych dzieł historiograficznych w klasztornych bibliotekach tłumaczył A. Gieysztor⁴³. Analizując dorobek cysterskich skrytoriów H. Feicht poruszył zagadnienia dotyczące rękopisów muzycznych⁴⁴. O zmianach w muzyce u cystersów pisał także T. Maciejewski⁴⁵. Rola w działalności naukowo-dydaktycznej biblioteki interesowała A. Bergera⁴⁶, zaś o znaczeniu tekstu pisanego w świadomości średniowiecznego społeczeństwa pisał E. Potkowski⁴⁷. Zadania i wykorzystywanie zbiorów bibliotecznych w pogłębianiu wiary, w nauce i edukacji opisywali L. J. Lekai i A. Schneider⁴⁸. Sama zaś edukacja i działalność naukowo-dydaktyczna zakonników na przykładzie cystersów zajmowała H. Leszczyńskiego⁴⁹. Natomiast naukowa polemika dotycząca tego zakonu na przykładzie sporu św. Bernarda z Clairvaux z Abelardem interesowała S. Kiełtykę⁵⁰. Nad ewentualnością spadku znaczenia bibliotek klasztornych od XIII wieku zastanawiał się F. Milkau⁵¹. Stosunkowo najszerzej wykorzystywanie bibliotek klasztornych, organizację w nich pracy, katalogowanie i oczywiście zawartość, przedstawił na przykładzie lubiąskiego opactwa K. K. Jażdżewski⁵². Żadna jednak z w/w prac nie ujmowała klasztornej biblioteki średniowiecznej jako swego rodzaju „instytucji naukowej”, ponieważ nie łączyły one w sobie, w pewną całość, szeroko opisanych trzech rzeczy – genezy europejskich bibliotek klasztornych, systematyki i przydatności zgromadzonego w nich piśmiennictwa oraz wykorzystania go przez średniowiecznych intelektualistów. Taka synteza musi być przeprowadzona naturalnie w skali ogólnoeuropejskiej ale warto także oprzeć się na przykładzie piśmiennictwa jakiejś linii filiacyjnej określonego zakonu. Zabieg ten wynika z faktu, że to co tak naprawdę pozostało nam z dawnych średniowiecznych bibliotek klasztornych,

⁴¹ K. Głombowski, *Biblioteka franciszkanów w Nysie w świetle inwentarza z roku 1678*, w: *Z dziejów książki na Śląsku*, Wrocław 1973, s. 100-104.

⁴² J. Szymański, *Pismo łacińskie i jego rola w kulturze*, Wrocław 1975, s. 108, 110 i 114.

⁴³ A. Gieysztor, [Rec.] W. Korta, *Średniowieczna annalistyka śląska*, Wrocław 1966, „Przegląd Historyczny”, 59 (1968) z. 4, s. 788.

⁴⁴ H. Feicht, *Muzyka liturgiczna w polskim średniowieczu*, „Musica Medii Aevi”, 1 (1965) s. 15, 40.

⁴⁵ T. Maciejewski, *Kultura muzyczna cystersów w Polsce od średniowiecza po barok*, „Nasza Przyszłość”, 83 (1994) s. 505.

⁴⁶ A. Berger, *Kloster Altzella*, Berlin 1967, s. 44-45.

⁴⁷ Potkowski, *Pisarz i jego dzieło*, s. 272-273.

⁴⁸ L. J. Lekai, A. Schneider, *Geschichte und Wirken Weissen Mönche. Der Orden der Cistercienser*, Köln 1958, s. 172, 178, 184.

⁴⁹ H. Leszczyński, *Studia w klasztorach cysterskich XIII-XIX wieku*, w: *Historia i kultura cystersów w dawnej Polsce i ich europejskie związki*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1987, s. 343-347.

⁵⁰ S. Kiełtyka, *Święty Bernard z Clairvaux*, Kraków 1983, s. 189-229.

⁵¹ F. Milkau, *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*, t. 3, Wiessbaden 1955, s. 439.

⁵² K. K. Jażdżewski, *Lubiąż. Losy i kultura umysłowa śląskiego opactwa cystersów (1163-1642)*, Wrocław 1992, s. 44, 128-130, 132-134, 148-173.

to ewentualnie zachowane rękopisy. Warto więc rozważania oparte na podstawie analizy literatury naukowej zilustrować konkretnymi księgozbiorami.

Takim przykładem może być biblioteczna spuścizna cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku, posiadająca swoje opracowanie⁵³. Spuścizna ta zawiera 40 kodeksów sporządzonych w skryptoriach, klasztorów w Lubiążu, Henrykowie, Kamieńcu Żąbkowickim oraz w Trzebnicy. Do nich należało dołączyć kodeksy, które wprawdzie nie zostały spisane na Śląsku, ale zawierają szczególnie ważne dzieła – *Etymologia* Izydora z Sewilli oraz *Legenda de S. Bernardo*⁵⁴. Ponadto do porównawczej podstawy źródłowej zaliczyłem te dzieła, które nie zachowały się w wersjach powstałych przed końcem XIII wieku, ale znamy je z późniejszych kopii lub ze wzmianek w innych źródłach. Dotyczy to przede wszystkim dzieł z zakresu historiografii, hagiografii i literatury pięknej oraz nekrologów⁵⁵.

Prezentując temat należy wyświetlić trzy problemy. Pierwszy to okoliczności powstawania bibliotek średniowiecznych. Chodzi o uchwycenie w ogóle początków tworzenia się klasztornych księgozbiorów w średniowieczu. Następnie trzeba wyjaśnić kiedy i w jakich okolicznościach tworzyła się biblioteka w przeciętnym klasztorze. Także parę słów należałoby poświęcić kwestii pomieszczenia biblioteki. Dalsza sprawa, to oferta bibliotek – chodzi o profile treściowe przechowywanych w nich dzieł. Po omówieniu problematyki wielkości zbiorów niezbędne staje się przedstawienie głównych profili treściowych spotykanych w bibliotekach klasztornych. Wywody należy oprzeć o wyniki badań bibliotek klasztornych łacińskiego chrześcijaństwa, a więc naszego kręgu kulturowego. Jak już wyżej wspomniałem, to co nam pozostało po tych bibliotekach, to przechowywane w nich dzieła. Charakteryzując ich zawartość trzeba posłużyć się określonymi przykładami. Prowadzone przeze mnie badania piśmienniczej kultury cystersów pozwoliły na zapoznanie się nie tylko z wynikami wcześniejszych prac badawczych dotyczących ich bibliotek, ale też z produkcją piśmienniczą cysterskich skryptoriów⁵⁶. W tym układzie charakterystyka zasobu klasztornej biblioteki średniowiecznej zostanie przedstawiona przede wszystkim na tle piśmiennictwa tego zakonu ze szczególnym uwzględnieniem moich wcześniejszych ustaleń. Jest to praktyczny zabieg, ponieważ tutaj dysponuję opracowaną już podstawą źródłową i to odnoszącą się do konkretnych, zachowanych rękopisów. Ostatni problem to wykorzystanie bibliotek klasztornych, czyli czytelnictwo. Trzeba tutaj poruszyć kwestię najstarszych katalogów i regulaminów bibliotek zakonnych. Następnie należy przedstawić główne kierunki wykorzystywania księgozbiorów, służących edukacji, nauce oraz działalności artystycznej. Chodzi o uchwycenie, jak te obszary aktywności intelektualnej kształtowały się w klasztorach.

⁵³ Wałkowski, *Skryptoria*, passim.

⁵⁴ Tamże, s. 15, 81-82, 89-90, 97, 99-100.

⁵⁵ Tamże, s. 86, 87, 93, 98, 100.

⁵⁶ Tamże, s. 80-122.

Wyżej wymienione problemy staną się kolejnymi częściami mojego artykułu. Na początek przedstawię okoliczności powstawania bibliotek klasztornych. Dalej zaś ich ofertę treściową. Na koniec zastanowię się nad kwestią wykorzystania klasztornych księgozbiorów przez średniowiecznych intelektualistów.

OKOLICZNOŚCI POWSTAWANIA BIBLIOTEK KLASZTORNYCH

Początków klasztornych bibliotek jako ośrodków pracy intelektualistów należy szukać w Bizancjum, w regule Bazylego Wielkiego twórcy bazylianów – IV w. n.e. Właśnie prawie wszyscy uczeni bizantyńscy byli zakonnikami lub część życia spędzali w klasztorach. Biblioteki zatem musiały pełnić rolę usługową w ich intelektualnej pracy. Klasztor Studios w Konstantynopolu pod rządami opata Teodora (759-826) stał się silnym ośrodkiem życia umysłowego. Teodor zreformował regułę bazylikańską w kierunku podwyższenia umysłowego mnichów – stworzył regulamin skryptorium i biblioteki (kary za nieodpowiedzialne traktowanie księgozbioru). Klasztor Studios stworzył zasady pisarskie, które obowiązywały i inne opactwa bazylikańskie. Bizantyjskie klasztory mogły najszybciej nabyć doświadczenia w pracy bibliotecznej – na obszarze ich działania funkcjonowały wszystkie rodzaje książki – papirusowa, pergaminowa, a od IX wieku (opactwo na wyspie Patmos) notowano już ceny papieru⁵⁷.

O początkach bibliotek średniowiecznych w Europie zachodniej można mówić dopiero od V/VI w. – akcja kulturalna króla Ostrogotów Teodoryka, który usiłował zgromadzić i rozpowszechnić kulturę antyczną. Dla klasztorów szczególnie tutaj przydatna okazała się reguła św. Benedykta z Nursji założyciela klasztoru na Monte Cassino w 529 roku. Zgodnie z nią mnich miał obowiązek pracy umysłowej, a zatem lektura była czynnością obowiązkową – stąd klasztory korzystające z tej reguły stały się miejscem produkcji, a przede wszystkim gromadzenia książki. Kanclerz w/w króla Ostrogotów Teodoryka Wielkiego – Magnus Aurelius Casiodorus, po wycofaniu się z życia politycznego osiadł w południowych Włoszech, w Vivarium (540). W swoim klasztorze stworzył wzorowo działające skryptorium i bogatą bibliotekę. W dziele *Institutiones* dał metodyczne wskazówki co do ich działania (głównie skryptorium). Vivarium wpłynęło na inne klasztory benedyktyńskie – przede wszystkim na Monte Cassino. Biblioteki klasztorne wypracowały własne regulaminy. Izydor biskup Sewilli (VI/VII w.) w swojej *Etymologii* zajął się m.in. bibliotekarstwem (najstarszy traktat bibliotekoznawczy), a ponadto prawdopodobnie napisał szereg wierszy na temat bibliotek. Św. Patryk apostoł Irlandii (V w.) był miłośnikiem książki, a mnisi iryjscy przywozili z kontynentu cenne rękopisy. Inny mnich irlandzki św. Kolumban

⁵⁷ Dahl, *Dzieje książki*, s. 41; Szwejkowska, *Książka*, s. 78; por. M. D. Knowels, D. Obolensky, *Historia Kościoła (600-1500)*, t. 2, Warszawa 1988, s. 77-78.

⁵⁸ Dahl, *Dzieje książki*, s. 43-46; Szwejkowska, *Książka*, s. 97, 101-103; por. Kłoczowski, *Od pustelni*, s. 91, 94, 128; Knowels, Obolensky, *Historia*, s. 13-14, 95-96.

(koniec VI w.) miał ofiarować 300 założonym klasztorom po jednym ewangelia-rzu, własnoręcznie przepisany. Tenże Kolumban założył we Francji opactwo w Luxeuile, a we Włoszech w Bobbio. Dalej powstały klasztory w Corbie i św. Marcina w Tours. Posiadały one wielkie biblioteki i były znacznymi ośrodkami pisarskimi⁵⁸.

Początków polskich bibliotek klasztornych należy szukać już w XI wieku – księgozbiory przywozili ze sobą mnisi przybyli z Włoch – eremici raweńscy przybyli do Polski przed 1003 rokiem, osiedleni w Międzyrzeczu posiadali księgozbiór подарowany przez Ottona III. Kontakty z zagranicą pozwalały rozwijać księgozbiory – dotyczyło to opactw w Poznaniu, Międzyrzeczu, Trzemesznie i Łęczycy. Niestety z tego okresu prawie nic się nie zachowało – kryzys państwa w 1038/39. W drugiej połowie XI i w początkach XII wieku dotarły do Polski z Czech – *Ewangeliarz gnieźnieński*, *Ewangeliarz płocki* oraz z Ratyzbony *Ewangeliarz emmeramski*. Ożywiły się kontakty z Nadrenią – w opactwie tynieckim znalazł się pochodzący z Kolonii (1060-1080) *Sakramentarz tyniecki* (purpurowy pergamin spisany srebrem) oraz homiliarz z VIII wieku powstały w Auxerre. Z drugiej połowy XI wieku pochodzi *Pontyfikał biskupów krakowskich* spisany zapewne w Tyńcu, albo w Nadrenii lub Lotaryngii. Najszybciej w Polsce swoje biblioteki organizowały klasztory benedyktyńskie i cysterskie – Tyniec, Święty Krzyż, Mogiła i Lubiąż. Początkowa liczebność bibliotek nie była zbyt imponująca np. w XIII wieku opactwo rudzkie posiadało 10 pozycji treściowych⁵⁹.

Do podstawowych sposobów tworzenia księgozbioru należało więc w pierwotnym stadium istnienia opactwa wyposażenie otrzymane od macierzystego klasztoru. Pochodzący jeszcze z 1212 roku 17 statut Kapituły Generalnej cystersów zalecał mnichom – pionierom posiadać na swoim stanie 9 kodeksów. Statut 12 nakazywał aby były to *liturgica* i literatura dotycząca organizacji życia zakonnego. Nowo tworzony klasztor korzystał więc na początku z „bibliotecznego posagu” opactwa macierzystego, a ten przede wszystkim dotyczył liturgii i organizacji życia zakonnego (mszały, graduály, antyfonarze, psalterze, hymnary, lekcjonarze, kalendarze, reguła zakonna). Dalszy rozwój biblioteki zależał już od obrotności własnego skryptorium, pracującego na potrzeby opactwa – studia naukowe, duchowa lektura⁶⁰. Badania S. Kujota wskazują, że w początkowym okresie gromadzono (obok wcześniej wymienionych) wyłącznie księgi teologiczne i prawnicze. Jednak w przypadku jego badań (opactwo pelplińskie) te dzieła musiały zostać prawdopodobnie skopiowane na miejscu. W Pelplinie (podobnie jak i w innych klasztorach) zachowana spuścizna biblioteczna będąca „posagiem bibliotecznym” od macierzy ograniczyła się do Starego Testamentu według

⁵⁹ Szwejowska, *Książka*, s. 156; Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 26-28; Rybandt, *Średniowieczne opactwo*, s. 130.

⁶⁰ Ostrowski, *Biblioteka klasztoru*, s. 167; Rother, *Aus Schreibstube*, s. 54-59; Szwejowska, *Biblioteka klasztoru cysterek*, s. 7; Schneider, *Die Cistercienserabtei*, s. 163; Rybandt, *Średniowieczne*, s. 98.

św. Hieronima, interpretacji przypowieści Salomona i kazań świątecznych Piotra Comestora⁶¹. W sumie wyposażenie biblioteczne od macierzy było zbyt szczupłe i stąd pochodzący już z 1134 roku statut 85 Kapituły Generalnej cystersów nakazywał założenie skryptorium⁶². Jeśli klasztory utrzymywały stałą łączność z Zachodem poprzez coroczne wyjazdy opatów na posiedzenia kapituł, to istniały dobre warunki do importu książki. Idąc tym tropem, dopiero ewentualne osłabienie takich kontaktów mogło zaktywizować skryptorium na polu kodeksowym⁶³. W przypadku klasztoru lubiąskiego, było jednak odwrotnie⁶⁴. Generalnie „opracowanie własne” dotyczyło najwcześniej ksiąg liturgicznych i miało charakter uzupełniający⁶⁵. Jednak również w przypadku własnego kopiowania, kontakty między klasztorami miały szczególne znaczenie – np. w pożyczano książki do skopiowania⁶⁶. Aktywizacja skryptorium pracującego na potrzeby własnej biblioteki wymuszała podział pracy między specjalistów odpowiadających określonym etapom powstawania rękopisu – liniowaniu, pisaniu tekstu, iluminacji, korekcie oraz oprawie⁶⁷. W praktyce nie musiało to oznaczać stałego zatrudnienia nad jedną księgą aż 5 osób – liniowanie i pisanie mogło być skupione w rękach jednej osoby, podobnie i korekta, a nie każda księga posiadała iluminacje⁶⁸. W średniowieczu kopiowanie ksiąg miało również charakter konserwatorski – papierus po około 200 latach ulegał zniszczeniu – ratowano teksty przenosząc je na pergamin⁶⁹.

W Polsce już w XIII wieku cystersi posiadali skryptoria działające na Śląsku – m.in. w Lubiążu, Henrykowie, Rudach. W Wielkopolsce do takich opactw należał Łąd, a w Małopolsce – Mogiła. To właśnie w Mogile profes Ludwik spisał w 1278 roku *Nocturnale cantuale*⁷⁰. Czas aktywizacji skryptorium na polu kodeksowym następował na ogół w około 25 lat po fundacji nowego opactwa. Odpowiedzi dlaczego tak było można szukać w zaczytaniu księgozbioru przywiezionego z macierzy, który był wystarczający jedynie na okres mniej więcej 25 lat istnienia klasztoru. Sytuację tę naprawiano sukcesywnie. Stąd też najwięcej kodeksów powstałych w rodzimym warsztacie pisarskim pochodzi po upływie 25 lat od przybycia mniichów – pionierów. Ów okres specyficznej „kodeksowej prosperity” mógł trwać (np. Lubiąż, Henryków) około ćwierćwiecza. Potem kopiowanie miało już tylko

⁶¹ K u j o t, *Opactwo*, s. 195.

⁶² R y b a n d t, *Średniowieczne*, s. 98; por. K. B o b o w s k i, *Skryptorium dokumentowe klasztoru cystersów w Dargunie do końca XIII wieku*, Wrocław 1991, s. 17.

⁶³ Por. Ś w i e r k, *Śląskie biblioteki*, s. 80.

⁶⁴ W a ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 341-342.

⁶⁵ Por. R y ł, *Biblioteka katedralna*, s. 231.

⁶⁶ J a ż d z e w s k i, *Lubiąż*, s. 44, gdzie też dalsza literatura, szczególnie w przyp. 173, 175.

⁶⁷ S c h n e i d e r, *Skriptorien*, s. 397.

⁶⁸ Np. w przypadku najstarszego kopiarza lubiąskiego rubrykator i pisarz warstwy nigro to jedna i ta sama osoba – A. W a ł k ó w s k i, *Najstarszy kopiarz lubiąski*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 800, *Historia*, 50 (1985) s. 187.

⁶⁹ S z w e j k o w s k a, *Książka*, s. 95.

⁷⁰ F e i c h t, *Muzyka liturgiczna*, s. 40.

charakter uzupełniający⁷¹. Być może na aktywizację skryptorium miało wpływ zapotrzebowanie intelektualne nowego pokolenia zakonników, które żyło już w „urządzonym” opactwie i było bardziej skłonne do pracy umysłowej. Stworzony przez nie księgozbiór wystarczał następnemu pokoleniu mnichów. Dalszy jego rozwój o ile nie był (jak wyżej wspomniano) wynikiem prac uzupełniających, odpowiadał nowym potrzebom intelektualnym, a może i wzrostowi liczebności klasztoru.

Inną formą powiększania księgozbioru były zakupy ksiąg oraz darowizny. W późnym średniowieczu coraz bardziej zakony korzystały z pomocy najemnych kopistów spoza konwentu. Doszło do sytuacji, że w Mogile, w klasztorze kanoników regularnych Bożego Ciała w Krakowie, kanoników regularnych w Trzemesznie, u benedyktynów na Łysej Górze tylko pojedynczy mnisi pracowali w skryptoriach na użytek klasztoru. Klasztory zaczęły obsługiwać zawodowi kopiści – antyfonarz opata tynieckiego czy mszał jasnogórski paulinów spisał katedralis Waclaw Żydek. Na Jasnej Górze działał także inny katedralis Mikołaj Thost († 1413), a na Łysej Górze w 1460 roku spotykamy notariusza Macieja ze Słupi, który spisywał książki pod dyktando jednego z zakonników. W Trzemesznie działał *cathedralis uxoratus* o imieniu Stefan. U schyłku XIV stulecia pisarzy świeckich spotykamy w cysterskim opactwie rudzkim – m.in. Mikołaja de Luckaw (XIV w.) i Andrzeja Piribusza z Gubina (XV w.). Kopiowanie w tym czasie utraciło w klasztorach charakter służby Bożej, a stało się pracą najemną. Niekiedy żeńskie klasztory najmowały się do kopiowania ksiąg na zlecenie z zewnątrz. Jednak w tym czasie coraz bardziej polskie biblioteki klasztorne powiększano drogą zakupów. Jedynie sprowadzeni w połowie XV wieku do Polski bernardyni własnym, dawnym sposobem wytwarzali dla siebie kodeksy liturgiczne⁷². Poważne znaczenie w rozwoju klasztornych bibliotek mogły mieć też dary – władcy obok naczyń liturgicznych i innych dóbr przekazywali księgi. Miało to nie tylko swoją wymowę religijną, ale także polityczną. Darowizny w postaci ksiąg liturgicznych zapewniały władcy czynną obecność w sferze sacrum i legitymizowały władzę królewską⁷³. Wreszcie zapisy testamentowe mogły także powiększać księgozbiór⁷⁴.

Miejsce i charakter bibliotecznego pomieszczenia były zdeterminowane przez następujące warunki – łatwą dostępnością do księgozbioru przy wykonywaniu podstawowych obowiązków *officium divinum*, zabezpieczeniem przed kradzieżą i innymi destrukcyjnymi czynnikami. Przykład opactwa cysterskiego w Himmerod z okresu późnego średniowiecza wskazuje, że armarium było pomieszczeniem przylegającym bezpośrednio do zakrystii i pozbawionym okien. Księgi przecho-

⁷¹ Wałkowski, *Skryptoria*, s. 341-342, 355-356, 382-383.

⁷² Potkowski, *Książka*, s. 116-118; Rybandt, *Z problematyki rękopisów*, s. 8; Kaczmarek, *Średniowieczna*, s. 289.

⁷³ Potkowski, *Monarsze dary książkowe*, s. 362-364.

⁷⁴ Gröger, *Der Orden der Zisterzienser*, s. 112.

wywano w specjalnych niszach, w ścianach. Można było więc łatwo i szybko udostępnić do nabożeństw niezbędne księgi liturgiczne i zbiory kazań⁷⁵. Brak okien utrudniał kradzież, a brak regałów (drewno) zmniejszał ryzyko pożaru. Obok „czerwonego kura” poważnym zagrożeniem była powódź – zagrożenie Nysą klasztoru cystersów w Kamieńcu Żąbkowickim wykluczyło niskie położenie biblioteki (koło zakrystii) jak to na ogół bywało. Bibliotekę umiejscowiono wyżej – obok dormitorium. Na dowód, że zagrożenie powodziowe było realnym niebezpieczeństwem dla ksiąg kamienieckich, możemy przytoczyć przykład nekrologu klasztornego założonego od nowa w 1405 roku, ponieważ stary (przechowywany w skrzyni, w kapitularium) uległ zniszczeniu powodzią 25 VI 1405 roku⁷⁶. Rozrastający się zasób ksiąg powodował, że pomieszczenie obok zakrystii (lub znajdująca się w niej szafa biblioteczna) nie wystarczały. Książki zajmowały całe pomieszczenie zakrystii, a z biegiem czasu przenoszono część księgozbioru w inne miejsce. Podstawowy zasób biblioteczny mieścił się na ogół w klauzurze koło kapitułarza lub zakrystii. Pomieszczenie biblioteki stawało się izbą zaopatrzoną w regały i pulpity – pełniło funkcję podwójną – magazynu i pracowni naukowej. Ściany zdobiono wierszami dotyczącymi nauki i ksiąg, które prawdopodobnie wyszły spod pióra Izydora z Sewilli. W bibliotekach klasztornych w XIII i XIV wieku pojawiła się nowość – biblioteki podręczne – liturgica i kazania przy zakrystii, podręczniki w pomieszczeniu szkolnej biblioteki klasztoru. Z biegiem czasu następowała dalsza decentralizacja bibliotek, która dzieliła ich księgozbiory na kilka, czy nawet kilkanaście odrębnych części. Ponieważ od początku w klasztorach księgi były przeznaczone przede wszystkim do *officium divinum*, stąd księgozbiorem zawiadywał kantor, wydający je mnichom⁷⁷.

Początków bibliotek klasztornych trzeba szukać w Bizancjum, w regule bazylianów (IV w.) nakazującej zaopatrzenie opactwa w księgozbiór i w fakcie, że intelektualni bizantyjscy byli mnichami. Stąd biblioteki bazylikańskie pełniły funkcje usługowe dla działalności naukowej. Początków bibliotek zachodnioeuropejskich należy szukać na V/VI w. – w działalności intelektualnej króla Ostrogotów Teodoryka upowszechniającej literaturę antyczną i jego kanclerza Kasjodora, twórcy klasztoru w Vivarium (540) – biblioteka i skryptorium. Wielką rolę odegrał zakon benedyktynów. Początki księgozbioru każdego nowego opactwa opierały się na „posagu książkowym” od macierzy – głównie księgi liturgiczne i reguła zakonna. Następnie rozwijano księgozbiór poprzez kopiowanie – stary zapas książek wystarczał na ogół jednemu pokoleniu (około 25 lat). W późnym średniowieczu klasztory coraz częściej powiększały swoje księgozbiory drogą zakupów i kopiowaniem przez katedralistów. Bywało też, iż żeńskie opactwa kopiowały księgi na zlecenia z zewnątrz. Pomieszczenie biblioteczne początkowo

⁷⁵ Schneider, *Die Cistercienserabtei*, s. 162.

⁷⁶ Gröger, *Kamenz. Augustiner-Propte*, s. 99.

⁷⁷ Schneider, *Die Cistercienserabtei*, s. 162; Rybandt, *Średniowieczne*, s. 113; Dahl, *Dzieje książki*, s. 58-60; Szwejkowska, *Książka*, s. 97-100, 145; Jażdżewski, *Lubiąż*, s. 128-130; Witkowski, *Biblioteki*, s. 155-156; Kaczmarek, *Średniowieczna*, s. 277.

znajdowało się koło zakrystii lub kapitulacza. Z czasem budowano i wyposażano odrębny magazyn, który często pełnił funkcję pracowni naukowej (były w nim pulpity do czytania ksiąg). Powstanie takich pomieszczeń wynikało z rozwoju liczebnego księgozbioru, a to natomiast było efektem rozwoju zainteresowań intelektualnych mnichów. Natomiast pierwotne pomieszczenie biblioteki koło zakrystii stawało się biblioteką podręczną dla obsługi *officium divinum*. Funkcję bibliotekarza pełnił kantor.

OFERTA BIBLIOTEK KLASZTORNICH – PROFILE TREŚCIOWE

Największe średniowieczne biblioteki w Europie liczyły po 1000 do 2000 vol., ale na ogół zbiory wynosiły w granicach kilkuset ksiąg. Klasztory w Bobbio i Culny liczyły po 700 i 570 kodeksów, a dar wstępującego do Cluny Odon liczył 100 woluminów, co wywołało sensację na skalę europejską⁷⁸. Zachowany z XIII wieku biblioteczny inwentarz w cysterskim klasztorze w Lilienfeld wskazuje na 68 ksiąg⁷⁹. Natomiast w czasach J. Bischinga rękopiśmienne księgozbiory klasztorów cysterskich na Śląsku liczyły w przypadku Lubiąża – 102 kodeksy, Henrykowa – 132, Kamieńca Żabkowickiego – 30, Krzeszowa – 52⁸⁰, w Rudach najstarsze zachowane rękopisy pochodzą z pierwszej połowy XIII wieku, przy czym na to stulecie przypadało zaledwie 10 pozycji treściowych⁸¹.

Problem podziału na profile treściowe średniowiecznej biblioteki może pojawić się już na poziomie pojedynczego rękopisu, który nie raz łączy w sobie różnorodne dzieła rozmaitych autorów. Tutaj ważne okazuje się przeznaczenie kodeksu i jego funkcje. Wzrost zawartego w nim tekstu należy określić w powiązaniu z innymi tekstami towarzyszącymi mu w określonym klocek⁸². Wydaje się jednak, że niemałą rolę mógł też odgrywać przypadek, kiedy teksty o różnym charakterze zostały połączone w jeden klocek⁸³. Za nim więc podejmiemy próbę systematyki średniowiecznego piśmiennictwa, przyjrzyjmy się jemu w sposób bardziej ogólny.

Klasztorne księgozbiory rozrastały się jako konsekwencja reguły św. Benedykta – obowiązek mnichów do pobożnej lektury, ze szczególnym naciskiem na studia pism Ojców Kościoła. Na w/w studia była poświęcona część dnia. W tym kontekście zbiory biblioteczne służyły pogłębieniu wiary, edukacji

⁷⁸ Moulín, *Życie*, s. 180; Dahl, *Dzieje książki*, s. 87 i por. także s. 58 (liczba vol. klasztoru św. Brygidy w Vadstena, w Szwecji).

⁷⁹ Musbacher, *Skriptorium*, s. 426.

⁸⁰ Löffler, *Deutsche*, s. 100.

⁸¹ Rybandt, *Średniowieczne*, s. 115, 130.

⁸² Ten pogląd G. Pasquali wprowadziła na grunt polski Kürbis, *O źródłoznawczej*, s. 235.

⁸³ Np. W. Korta, *Średniowieczna annalistyka śląska*, Wrocław 1966, s. 105 (dwie części różniące się formatem i rodzajem treści – prawo, historiografia – połączone w XVI wieku w jeden klocek).

i wychowaniu. Tak połączono wymagania religijne z edukacyjnymi, co zdeterminowało profile treściowe średniowiecznych bibliotek⁸⁴. Standard zawartości biblioteki klasztornej odpowiadał więc ogółowi kierunków ówczesnej wiedz – obok teologii kazań, i pisarzy zakonnych występowały teksty prawnicze, filozoficzne, historiograficzne i hagiograficzne, medycyna i alchemia, sztuka pisania listów, literatura piękna itp. Dobór dzieł wskazuje, że mnisi nie byli intelektualnie bierni. Znaczna ilość zachowanych prac anonimowych (szczególnie kazań) pozwala sądzić, że być może mamy tu do czynienia z własną oryginalną twórczością mnichów⁸⁵. Na pierwszym miejscu znajdowały się dzieła religijne – Biblia z egzegezą, liturgia i modlitewniki, patrystyka (św. Augustyn, Beda Czcigodny, św. Hieronim, św. Grzegorz Wielki papież), kaznodziejstwo, teologia, dogmatyka (jej podstawą były *Sententiae* Piotra Lombarda), hagiografia (żywoty św. Benedykta i św. Bernarda), twórczość obituarna, reguła św. Benedykta⁸⁶. Dalej reprezentowane były – nauka z filozofią i mistyką (Izydor z Sewilli, Arystoteles, wiktorianie, Roger Bacon), moralistyka i pokuta (Alan z Lille, Burhard z Wormacji, Wilhelm Perladas), organizacja życia zakonnego (św. Benedykt, św. Bernard z Clairvaux, św. Grzegorz Wielki papież), literatura piękna, historiografia, kopie listów i dokumentów (kopie bull papieskich, korespondencja wybitnych intelektualistów)⁸⁷. Taka zawartość bibliotek była podobna zarówno w klasztorach męskich, jak i żeńskich, choć w tych drugich większy nacisk kładziono na modlitewniki i literaturę umoralniającą⁸⁸. Powyższy zarys treściowy zawartości średniowiecznych bibliotek klasztornych opiera się na badaniach zarówno zagranicznych⁸⁹ jak i polskich badaczy⁹⁰. Taki profil zachował się w późniejszym średniowieczu – np. według E. Potkowskiego klasztor w Trzemesznie gromadził w pierwszym rzędzie

⁸⁴ Lekai, Schneider, *Geschichte*, s. 184; Rył, *Biblioteka*, s. 174-175; Szwejowska, *Biblioteka*, s. 147-148; por. też Witkowski, *Biblioteki*, s. 155.

⁸⁵ Rybandt, *Średniowieczne*, s. 145-146, przy czym pogląd Autora o ewentualnej, własnej, oryginalnej twórczości zakonników – według życzliwej uwagi Krzysztofa Brachy – jest dość ryzykowny w odniesieniu do kazań, z powodu braku szerokich badań porównawczych stylistyki kaznodziejskiej.

⁸⁶ Karbowski, *Dzieje*, s. 216.

⁸⁷ Schneider, *Die Cistercienserabtei Himmerod*, s. 166-167; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 80-97; tenże, *Piśmiennictwo sakralne*, s. 380-389; tenże, *Piśmiennictwo pragmatyczne*, s. 88-91.

⁸⁸ Taki pogląd wysunął Christ, *Mittelalterliche*, s. 1; na odmiennosc księgozbiorów dość wysoko wykształconych w XIII i XIV wieku zakonnice zwróciła też uwagę Szwejowska, *Biblioteka klasztoru cysterek w Trzebnicy*, s. 21.

⁸⁹ Np. Löffler, *Deutsche*, s. 242-243, Wilmart, *L'ancienne*, s. 103-125 i tamże, nr 4, s. 301-302; Hammer, *Skriptorium*, s. 409; Magirius, *Bibliothek*, s. 413; Spahr, *Skriptorium*, s. 429-430.

⁹⁰ Np. Karbowski, *Dzieje*, s. 213-215; Hronowska, *Zdzitowiecka-Jasieńska, Zbiory*, s. 325-403; Rybandt, *Średniowieczne*, s. 130-145; Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, passim; Jażdżewski, *Lubiąż*, s. 148-173; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 80-112; tenże, *Piśmiennictwo sakralne*, s. 379-389; tenże, *Piśmiennictwo pragmatyczne*, s. 88-91.

teologię, i prawo kanoniczne oraz kaznodziejstwo, a w dalszym ciągu aktualności z publicystyki kościelnej⁹¹. Jak widać można podzielić księgozbiory klasztorne na dwie główne gałęzie treściowe – *officium divinum* z duszpasterstwem oraz intelektualne zainteresowania mnichów, przy czym liczebnie przeważała ta pierwsza grupa⁹².

W tej sytuacji proponuję przyjąć podział średniowiecznego piśmiennictwa wg E. Potkowskiego na dwa podstawowe działy. Pierwszy z nich – piśmiennictwo sakralne (całokształt dzieł i twórczości pisanej służących życiu religijnemu i komunikowaniu się człowieka z Bogiem, poznaniu prawd wiary i jej pogłębieniu, pomocy przy realizacji praktyk kultowych zarówno indywidualnych jak i publicznych, nauczaniu zasad wiary)⁹³. Podstawowe działy piśmiennictwa sakralnego obejmują – Biblię i egzegezę, liturgię, liturgię memoratywną – nekrologi, kaznodziejstwo, teologię, filozofię i mistykę, historię Kościoła, hagiografię oraz literaturę religijną piękną⁹⁴. Drugi podstawowy dział, to piśmiennictwo pragmatyczne (użytkowe, utylitarne), za które uważamy – piśmiennictwo zabezpieczające stan majątkowy – dokumenty, inwentarze majątkowe, korespondencję, opisy zasad organizacyjnych życia wspólnot, prawa i komentarze do nich, historiografię świecką, oraz literaturę piękną niereligijną. Piśmiennictwo takie obejmuje obszary publicznej i prywatnej działalności ludzi, dostarczając im wiedzy i wskazówek postępowania w działaniach praktycznych⁹⁵. Kończąc wprowadzenie do przeglądu profili treściowych średniowiecznych bibliotek klasztornych, należy wprowadzić zastrzeżenie S. Rybandta. Nauka i literatura średniowieczna nie dają się podzielić według współczesnych systemów kwalifikujących. Średniowieczne podziały wiedzy i umiejętności nie są dostatecznie precyzyjne i dlatego każda próba rzeczowej systematyzacji średniowiecznego księgozbioru nie jest dostatecznie ścisła⁹⁶.

Piśmiennictwo sakralne

Biblia, egzegeza, apokryfy. W centrum zainteresowań chrześcijaństwa znajdowało się Pismo Święte wraz z całym zespołem innych ksiąg niezbędnych do realizacji praktyk religijnych. Chrześcijaństwo było religią Księgi Świętej i to decydowało to o charakterze chrześcijańskiej kultury piśmienniczej⁹⁷. Szczegółne

⁹¹ Potkowski, *Książka*, s. 218.

⁹² Świerk, *Średniowieczna biblioteka*, s. 116; tenże, *Schreibstube*, s. 127-129.

⁹³ Potkowski, *Pragmatyczna piśmienność*, s. 72-73; tenże, *Książka w kregu sacrum*, s. 57.

⁹⁴ Por. Wałkowski, *Piśmiennictwo sakralne*, s. 382-385 z Potkowski, *Pragmatyczna piśmienność*, s. 73-78; tenże, *Książka w kregu sacrum*, s. 57-68.

⁹⁵ Tenże, *Pragmatyczna piśmienność*, s. 72, 78-90; por. też Wałkowski, *Piśmiennictwo pragmatyczne*, s. 88-91.

⁹⁶ Rybandt, *Średniowieczne*, s. 129.

⁹⁷ Potkowski, *Pragmatyczna piśmienność*, s. 72-73.

miejsce zajmowało w księgozbiornie biblioteki klasztornej Pismo Święte z egzegezą i apokryfami. Rzadko jednak dysponowano rękopisami zawierającymi pełny tekst obu Testamentów, ale zawsze dbano o wystawność kodeksu⁹⁸. Jako przykład może posłużyć powstały w XIII stuleciu, w lubiąskim skryptorium kodeks zawierający niekompletny tekst Starego Testamentu – zawiera tylko *Liber III Regum* oraz *Liber II Machabeorum*, przy czym tekst jest spisany niezwykle kaligraficznie oraz bogato zdobiony. Być może był to drugi tom Pisma Świętego, a pierwszy zaś mógł zaginać⁹⁹. Wśród egzegetów spotykamy najwięcej dzieł pióra św. Hieronima, a u cystersów lubiąskich z XIII wieku dotyczy to prologów do poszczególnych ksiąg¹⁰⁰. W lubiąskim skryptorium spotykamy i innych komentatorów – Walafrida Strabona – twórcę prologu do *Księgi Mądrości*¹⁰¹. Inny badacz, to autor m.in. komentarzy do ksiąg *Psalmów*, Anzelm Scholastyk z Lyonu (ur. 1117), twórca objaśnień filologicznych i dogmatycznych (napisał glossę interlinearną)¹⁰². Pismo Święte mogło być także przedmiotem daleko idących przeróbek literackich – u henrykowskich cystersów w pierwszej połowie XIII wieku skopowano dzieło Piotra z Reims (Riga, de Riga, z Rygi) – *Aurora*, wierszowaną parafrazę Biblii¹⁰³, a u schyłku tegoż stulecia – ekscerpty z *Historia scholastica* pióra Piotra Comestora, który połączył dzieje biblijne z historią świecką¹⁰⁴. Z apokryfów zachowało się jedna pozycja – powstała w pierwszej połowie XIII wieku w lubiąskim skryptorium kopia dzieła *Oratio Salomonis*¹⁰⁵.

Liturgia – obowiązywała zasada posiadania kompletu ksiąg liturgicznych dla obsługi *officium divinum* przez cały rok, ponieważ reguła benedyktyńska kładła nacisk na wspólne modły i chóralskie śpiewy, jako cel życia zakonnego¹⁰⁶. Stąd w bibliotekach klasztorów przeważały kodeksy liturgiczne, a cysterskimi

⁹⁸ S z y m a ń s k i, *Pismo łacińskie*, s. 110.

⁹⁹ Biblioteka Uniwersytecka we Wrocławiu (dalej: BUWr.), Oddział Rękopisów (dalej: OR), sygn. I F 13, fol. 1r - 205r; K. Jażdżewski, „Biblia henrykowska” I F 13 i „Psałterz trzebnicki” I F 440. Dzieła kaligraficzne cystersa lubiąskiego z lat 1238-1245, „Studia Źródłoznawcze”, 25 (1980) s. 111; W a ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 84, 237, 257.

¹⁰⁰ Prologi do – Ksiąg Kronik – BUWr. OR, sygn. I F 13, fol. 39v-40v; dwa prologi do Ksiąg Salomona – tamże, fol. 78r-v; prolog do Przypowieści Salomona – tamże, fol. 78v-79r; prolog do Księgi Estery – tamże, fol. 136r-v. W a ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 84; por. też G ł o m b i o w s k i, *Biblioteka franciszkanów*, s. 100, który wyliczył największą liczbę jego dzieł.

¹⁰¹ BUWr. OR, sygn. I F 13, fol. 99r; por. Jażdżewski, „Biblia henrykowska” I F 13, s. 111; W a ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 84.

¹⁰² S z y m a ń s k i, *Pismo łacińskie*, s. 110.

¹⁰³ BUWr. OR, sygn. I Q 25, fol. 1r-217v; Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 136; S. W i e l g u s, *Badania nad Biblią w starożytności i w średniowieczu*, Lublin 1990, s. 357; W a ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 91, 265.

¹⁰⁴ BUWr. OR, sygn. I Q 21, fol. 1r-89r; J. L e g o w i c z, *Historia filozofii średniowiecznej*, Warszawa 1980, s. 432; P o t k o w s k i, *Książka rękopiśmienna*, s. 139; W a ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 91, 269.

¹⁰⁵ BUWr. OR, sygn. I F 13, fol. 135v-136r; W a ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 84, 237.

¹⁰⁶ S z y m a ń s k i, *Pismo łacińskie*, s. 108.

przykładami mogą być tutaj – Pelplin, Łąd, Paradyż¹⁰⁷. J. Wojtkowski uważa, że najlepiej udokumentowana jest właśnie liturgia cysterska, w Polsce zwłaszcza w XIII wieku – dotyczy to cystersów na Śląsku i w Wielkopolsce¹⁰⁸. Ciekawe jak wygląda to na ogólnym tle polskiego średniowiecza? Najstarsze księgi liturgiczne mogły pojawiać się w Polsce już w drugiej połowie X wieku, w początkach XI stulecia eremici w Międzyrzeczu zostali zaopatrzeni w księgozbiór przez Ottona III. Niestety z tego okresu niewiele się zachowało (najzd Brzetysława). Do najstarszych znanych rękopisów liturgicznych Polsce należą m.in. – zachowany w mizernych fragmentach lekcjonarz z drugiej połowy VIII wieku z biblioteki kapituły włocławskiej, z początków X stulecia ewangeliarz z kapitulnej biblioteki w Gnieźnie. Znany jest także psalterz *Psalterz Egberta* przywieziony przez Ryczę. Zabytki te jednak dotarły do Polski w XI wieku¹⁰⁹. Spisy nowożytne biblioteki katedralnej w Gnieźnie wymieniają dwa rękopisy liturgiczne z XI i jeden z XII stulecia¹¹⁰. O rękopisie liturgicznym wiemy też z najstarszego spisu polskiego księgozbioru (XII/XIII wiek) dotyczącego katedry krakowskiej dzięki badaniom Z. Budkovej – *Psalterium cum urso*, co może być tłumaczone jako psalterz z niedźwiadkiem, bądź jako współoprawione dzieło z Urso z Lodi (Kalabryczyk) – wybitnym lekarzem z Salerno i filozofem oraz aforystą¹¹¹. Wydaje się, że na tym tle cystersi filiacji portyjskiej na Śląsku wypadają bardzo przyzwoicie. Najstarsze księgi liturgiczne, to spisane przez lubiąskiego kopistę w latach 1212-1222 dwa antyfonarze i dwa graduały (w tym jeden fragmentarycznie)¹¹². Łączna ilość pozycji liturgicznych powstałych w lubiąskim skryptorium jest wysoka – 16. W pierwszej połowie XIII wieku powstało dziewięć ksiąg liturgicznych, około połowy dwie, zaś pięć w drugiej połowie tegoż stulecia. Liczebnie przeważają graduały (5), antyfonarze (4) i lekcjonarze (3). Psalterze, rytuały i martyrologia oraz mszały zachowały się po jednym egzemplarzu, czasami fragmentarycznie¹¹³. Z liturgią łączyła się muzyka, a według H. Feichta rękopisy muzyczne proveniencji cysterskiej przeważają liczbowo nad muzykami innych zakonów. Zdaniem tego badacza najstarszym zabytkiem nutowym cystersów jest rękopis z 1195 roku, pochodzący z cysterskiej biblioteki w Łądzie¹¹⁴. W tym układzie omówione wyżej graduały lubiąskie powstałe w latach 1212-1222¹¹⁵ można także zaliczyć

¹⁰⁷ Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 38-39.

¹⁰⁸ Wojtkowski, *Przedmiot liturgicznego*, s. 210.

¹⁰⁹ Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 25-27.

¹¹⁰ Rył, *Biblioteka*, s. 243.

¹¹¹ Budkova, *Księgozbiór*, s. 115.

¹¹² BUWr. OR, sygn. I F 399, I F 403, I F 415, I F 418 (fragment w postaci jednej karty w całym kodeksie – fol. 70r-v); Walkowski, *Skryptoria*, s. 83, 227-228.

¹¹³ Walkowski, *Skryptoria*, s. 83 i 112 (przyp. 13-26, gdzie jest podstawa źródłowa i dalsza literatura).

¹¹⁴ Feicht, *Muzyka liturgiczna*, s. 15.

¹¹⁵ BUWr. OR, sygn. I F 415, I F 418 (fragment w postaci jednej karty w całym kodeksie – fol. 70r-v); Walkowski, *Skryptoria*, s. 83, 227-228.

do najstarszych, zachowanych, polskich muzykaliów cysterskich. Reguła św. Benedykta kładła silny nacisk na śpiew i muzykę, jako formę łączności z Bogiem. Cystersi oparli się o wzorce muzyczne wypracowane w katedrze w Metz. Przejęli stamtąd diastematyczny system nutowy (tzw. musze łapki)¹¹⁶. Stąd w ich rękopisach nutacja cheironomiczna ustępowała na rzecz częściej stosowanej nutacji diastematycznej co widać w lubiąskim skryptorium – system diastematyczny dominuje i obejmuje 8 rękopisów z XIII wieku (w tym 5 z pierwszej połowy)¹¹⁷.

Patrystyka i *homilie* stanowiły szczególną pozycję w księgozbiorze bibliotek zakonnych. Wiązało się to z zasadą ćwiczeń duchowych, tak bardzo spopularyzowaną przez kongregację kluniacką, w oparciu o pisma Ojców Kościoła. Głównie opierano się na dziełach św. Augustyna i papieża Grzegorza Wielkiego. Nacisk na patrystykę wiązał się z ograniczeniem lektury klasyków pogańskich, czemu po 1000 roku hołdowali kluniaci. Licznie zachowane homilie opracowali właśnie Ojcowie Kościoła¹¹⁸. Wśród dzieł św. Augustyna królowały – *De Civitate Dei XXII lib.*, *De Trinitate* oraz *Confessiones*. Natomiast Grzegorz Wielki reprezentowany był przez *Expositio in Job. seu Moralia* oraz *Regula Pastoralis* jak również *Libri IV dialogum de vita et miraculis patrum Italicum et de aeternitate animarum*. O tym świadczy duża powtarzalność egzemplarzy tych dzieł. Z innych Ojców Kościoła wypada wymienić św. Jana Chryzostoma (homilie), św. Hieronima (homilie, komentarze) i św. Maksyma¹¹⁹. Cystersi rudzcy mieli w swojej bibliotece aż 24 tytuły z zakresu patrystyki, z których najstarszą (bo z pierwszej połowy XIII wieku) kopia były Dialogi św. Grzegorza Wielkiego, a spotykamy tam m.in. świętych – Ambrożego, Augustyna, Hieronima i Maksyma¹²⁰. Spośród w/w pisarzy w dorobku skryptoriów cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku spotykamy – Grzegorza Wielkiego – *Moralium Libri, sive expositio in librum beati Iob* (księgi I – V, cz. 1)¹²¹, 62 kopie homilii (najczęściej kopiowa-

¹¹⁶ Maciejewski, *Kultura muzyczna*, s. 505; por. W. Semkowicz, *Paleografia łacińska*, Kraków 2002, s. 461-462.

¹¹⁷ Wałkówska, *Skryptoria*, s. 257-258 i 317-318 (przyp. 347-350, gdzie jest podstawa źródłowa i dalsza literatura).

¹¹⁸ Szymański, *Pismo łacińskie*, s. 114; G. Duby, *Czasy katedr. Sztuka i społeczeństwo 980-1420*, Warszawa 1986, s. 86.

¹¹⁹ Głombowski, *Biblioteka franciszkanów*, s. 100-101; Budkowa, *Księgozbiór*, s. 111-112; Świerk, *Średniowieczna biblioteka klasztoru*, s. 125; Zaważka, *Biblioteka klasztoru*, s. 315-316; por. Kaczmarek, *Średniowieczna*, s. 291.

¹²⁰ Rybandt, *Średniowieczne opactwo*, s. 132.

¹²¹ BUWr. OR, sygn. I F 148, t. I (fol. 1r-115r); Wałkówska, *Skryptoria*, s. 86.

¹²² Tamże, s. 85, 92; BUWr. OR, sygn. I F 663 vol. 1, fol. 9v – 10v; 14r – 15v; 30v – 37r; 39v – 41r; 50r-v; 69v – 71v; 100r – 101v; 104r – 105v; 122v – 124r, vol. 2, fol. 3v – 4v; 6v – 7v; 10r-v; 19r – 22v; 29r – 30r; 92v – 93v; 94r – 96r; 104r – 105v; 118r – 120v; 138v – 140r, vol. 3, fol. 3r – 4r; 11r – 12r; 20r – 21r; 25r – 27v; 33r – 35r; 36r – 37r; 51r – 54r; 94r – 100r; 102v – 106r; 109r – 110v; 122v – 124v; 124r – 129v; 132r – 135r; sygn. R 194, fol. 11v – 135r i BUWr. OR I F 661, fol. 2r – 4r, 13v – 15r, 18v – 22r, 33v – 38r, 41r – 43v, 46v – 48r, 78v – 83r, 102r – 105v); Wałkówska, *Piśmiennictwo sakralne*, s. 388.

ny)¹²², św. Augustyna – 43 kopie homilii¹²³, św. Hieronima – 25 kopii homilii¹²⁴ i 6 dzieł egzegetycznych (prologi do poszczególnych ksiąg Pisma Świętego Starego Testamentu)¹²⁵. Z pozostałych twórców bardzo wysoką pozycję zajął Beda Czcigodny – 48 kopii homilii¹²⁶.

Kaznodziejstwo – popularność literatury kaznodziejskiej wynikała nie tylko z poruszanej przez nią tematyki moralnej i społecznej, ale z roli usługowej w *officium divinum* oraz duszpasterstwie¹²⁷. Była to najliczniejsza i najbardziej różnorodna grupa dzieł. Przeważały kazania związane z porządkiem liturgicznym całego roku i świętami¹²⁸. W przebadanych przeze mnie skrytoriach cystersów w XIII wieku skopiowano szereg kazań (nie będących homiliami) autorów z własnego zakonu. Do nich należał św. Bernard z Clairvaux¹²⁹, Odon

¹²³ Wałkowski, *Skryptoria*, s. 84, 91; BUWr. OR, sygn. I F 663 vol. 1 fol. 19v – 24r; 64v – 67r; 146v – 147v, vol. 2, fol. 32r – 33r; 99r – 100r; 124v – 125v; 141r – 143v, vol. 3, fol. 4r – 6v; 12v – 13v; 15r – 18v; 27v – 30r; 30v – 32v; 35r – 36r; 47r–v; 49v – 51r; 58v – 60v; 70v – 71v; 75r – 77v; 81v – 83v; 85v – 86v; 101v – 102r; 106v – 109r; 130r – 132r; BUWr. OR, sygn. I F 661, fol. 4r – 6v, 8v – 11r, 15v – 17v, 38r – 40r, 45v – 46v, 47v – 51r, 54r – 57r, 59v – 61v, 64r – 66v, 70r – 78v, 83r – 87r, 100v – 102r, 105v – 110r, 110r – 119r, 119v – 120r, 128r–v, 129r–v, 132r – 141v, 144r – 145v); Wałkowski, *Piśmiennictwo sakralne*, s. 388.

¹²⁴ Wałkowski, *Skryptoria*, s. 85, 92; BUWr. OR, sygn. I F 663, vol. 1, fol. 1v – 2r; 49v – 50r; 93v – 95r; 112v – 113v; 120r–v; 135r – 136v, vol. 2, fol. 33v – 35r; 56r; 59r – 60r; 63v – 64r; 65v – 66r; 67v – 68r; 69v – 70r; 80r–v; 103r–v; 111v – 112r; 121r–v; 122r – 124r, vol. 3, fol. 18v – 19v; 42r – 43r; 60v – 62r; 64r – 68v; 83v – 85r; BUWr. OR, sygn. I F 661, fol. 154r–v, 155r); Wałkowski, *Piśmiennictwo sakralne*, s. 388.

¹²⁵ Prologi do – Ksiąg Kronik – BUWr. OR, sygn. I F 13, fol. 39v–40v; dwa prologi do Ksiąg Salomona – tamże, fol. 78r–v; prolog do Przypowieści Salomona – tamże, fol. 78v–79r; prolog do Księgi Estery – tamże, fol. 136r–v. Wałkowski, *Skryptoria*, s. 84; por. też Głombiowski, *Biblioteka franciszkanów*, s. 100, który wyliczył największą liczbę jego dzieł.

¹²⁶ Wałkowski, *Skryptoria*, s. 84 i 91; w skrytorium lubiańskim skopiowano 34 homilie – BUWr. OR, sygn. I F 663, vol. 1 (fol. 4v – 6v; 15v – 19v; 24r – 31v; 50v– 56r; 58v – 61r; 62r – 63v; 76r – 77v; 81r – 82r; 115r – 116r; 118v – 119r; 126r – 127v; 137r – 141r; 144v – 146r; 148r – 151v), vol. 2 (fol. 12r – 13r); 15r–v; 18r–v; 26r – 27r; 96v – 98v; 100v – 101v; 105v – 107v; 110r – 111r; 112v – 115r; 130r–v; 133r – 135r; 136v – 139v; 142v – 144v), vol. 3 (fol. 6v – 7v; 21r – 24v; 39r–v; 54v – 57r; 73v – 74v; 80v – 81v; 86v – 90r; 106v – 109r; 130r – 132r); w skrytorium henrykowskim skopiowano 14 homilii – BUWr. OR, sygn. I F 661, fol. 6v – 8v, 26v – 29v, 43v – 46v, 51r – 54r, 57r – 59r, 61r – 64r, 66v – 69r, 87r – 100v, 120v – 121r, 126r – 128r, 128v – 129r, 141v – 144r, 155r – 159v.

¹²⁷ Świerk, *Średniowieczna*, s. 120–121.

¹²⁸ Głombiowski, *Biblioteka franciszkanów*, s. 103–104; Budkowa, *Księgozбір*, s. 113; Zawadzka, *Biblioteka klasztoru*, s. 318–321.

¹²⁹ Z henrykowskiego skrytorium – św. Bernard z Clairvaux – *Sermones diversi per circulum anni, De forma gregi et pastoris, Hoc mare magnum et spaciosum* – BUWr. OR, sygnatury I F 626 (fol. 119v – 140r, 140v – 141r), I Q 265 (fol. 245r – 246v – tutaj brak tytułu kazania i dlatego w tekście dałem zamiast niego incipit); Wałkowski, *Skryptoria*, s. 92.

opat Morimond¹³⁰, Oglerius cysterski opat z Locedio¹³¹ i Ludger opat Altzelle¹³² oraz Gilbert von Hoyland¹³³. W/w skryptoriach kopiowano także kazania autorów spoza zakonu cystersów. W Lubiążu w XIII wieku sporządzono na rzecz biblioteki kopie kazań m.in. – Jakuba z Vitry biskupa Tuskulum¹³⁴, Maurycego z Sully nad Loarą, paryskiego biskupa od 1160 roku¹³⁵, Prévostin z Cremony misjonarza u katarów i scholastyka mogunckiej katedry¹³⁶ czy Ryszarda od św. Wiktora¹³⁷. W skryptorium henrykowskim w XIII stuleciu skopiowano 7 kazań, których autorem jest Aldobrandinus de Cavalcantibus (najwięcej)¹³⁸. W Henrykowie sporządzono też kopię zbioru kazań papieża Innocentego III z przedmową do Arnolda opata Cîteaux¹³⁹. Natomiast pojedyncze kopie kazań dotyczą Piotra Damiani (XI w.) z zakonu benedyktynów, kardynała Rawenny¹⁴⁰ i Piotra Chryzologa (XI/XII w.) biskupa Savony, podobnie jak jego poprzednik gorącego zwolennika reform Kościoła, a ponadto utrzymującego kontakty z Kościołem Greckim¹⁴¹.

Teologia i mistyka. Teologia opierała się na solidnych studiach biblijnych (stąd rola wyżej omówionej egzegezy). W ramach teologii wyraźne były kierunki – moralny (teologia moralna) i spekulatywny (teologia spekulatywna). Wysoka

¹³⁰ Z henrykowskiego skryptorium – Odon opat Morimond – BUWr. OR, sygn. I F 634, fol. 1r – 160r; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 92.

¹³¹ Z henrykowskiego skryptorium – Oglerius – *Sermo in coena Domini* – BUWr. OR, sygn. I Q 265, fol. 242v – 245r; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 92; *Lexicon für Theologie und Kirche*, t. 7, Freiburg 1962, opr. M. Buchberger, s. 1121.

¹³² W skryptorium lubiąskim – Ludger z Altzelle – fragmenty zawarte w *Sermones de festis domini et sanctorum* – BUWr. OR, sygn. I Q 373, fol. 89r – 139r (w/w fragmenty – fol. 138r – 139r); Wałkowski, *Skryptoria*, s. 85.

¹³³ W henrykowskim skryptorium – Gilbert von Hoyland – *Sermones per circulum anni* – BUWr. OR, sygn. I Q 21, fol. 89r – 139v; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 92.

¹³⁴ Jakub z Vitry – *De confessione* – BUWr. OR, sygn. I Q 373, fol. 1r – 18r; por. *Encyklopedia Kościelna*, opr. M. Nowodworski, t. 8, Warszawa 1876, s. 388; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 85.

¹³⁵ Maurycy z Sully – *Sermo de omnibus sanctis* – BUWr. OR, sygn. I F 148, t. I, fol. 142r – 143v; por. *Encyklopedia Kościelna*, t. 27, s. 127; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 85.

¹³⁶ Prévostin z Cremony – 4 kopie kazań: *In cena Domini*, *De sancto Iohanne Baptista*, *Sermo in Nativitate sancti Iohannis* oraz *Sermo de sancto Iohanne Baptista* – BUWr. OR, sygn. I F 148, t. I, fol. 132r – 142r; por. *Lexicon für Theologie*, t. 8, s. 695; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 85.

¹³⁷ Ryszard od św. Wiktora – *Qui stat, videat ne cadat* – BUWr. OR, sygn. I Q 471, fol. 78v – 82r; por. Wałkowski, *Skryptoria*, s. 85.

¹³⁸ Aldobrandinus de Cavalcantibus – *Sermones ab aduentu usque ad Dominicam septuagintas*, *Sermones de Dominicis*, *Sermones quadragesimales communes*, *Sermones Dominicales a festo Pasche usque ad Dominicam XII post Trinitatis*, *Sermones de sanctis*, *Sermones communes*, *Sermones de nocturnis* – BUWr. OR, sygn. I Q 427, fol. 3r – 8r, 8r – 42r, 42v – 128v, 128v – 178r, 178r – 253v, 254r – 276r, 276r – 282v; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 92.

¹³⁹ Innocenty III papież (z przedmową do Arnolda opata Cîteaux) – BUWr. OR, sygn. I Q 265, fol. 2v – 132v; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 92.

¹⁴⁰ Piotr Damiani – BUWr. OR, sygn. I Q 265, fol. 223v – 242v; *Lexicon für Theologie*, t. 8, s. 358-359; por. Wałkowski, *Skryptoria*, s. 92.

¹⁴¹ Piotr Chryzologus – BUWr. OR, sygn. I Q 265, fol. 133r – 223r; *Lexicon für Theologie*, t. 8, s. 355-356; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 92.

pozycję wśród zakonnych księgozbiorów zajmował św. Anzelm z Canterbury. Dominikanin Wilhelm Perladus z Lyonu na tym polu reprezentowany jest m.in. przez *Summa aurea de vitiis et virtutibus*, św. Bonawenturę (Jan Fidanza) – *Itinerarium mentis ad Deum* oraz św. Tomasz z Akwinu – *Summa*. Ponadto spotykamy w ramach tej gałęzi wiedzy także – św. Alberta Wielkiego oraz Piotra Lombarda, autora *Libri IV sententiarum*. Trzeba wskazać jeszcze na jednego, wybitnego i częstego przedstawiciela teologii spekulatywnej – Hugona Ripelina, autora traktatu *Compendium theologiae veritatis*, powstałego w latach 1265-1270, najbardziej powszechnego podręcznika¹⁴². Jeśli chodzi o cystersów, to spotykamy się z osobliwością, którą jest pochodzący z biblioteki klasztoru cystersów w Rudach kodeks zawierający dzieło *Summa de confessionis disertione* (*Suma spowiednicza* znana pod nazwą *Katalogu magii Rudolfa*)¹⁴³. Zdaniem polskiego wydawcy tego źródła E. Karwota zabytek ten został spisany w drugiej połowie XIII wieku przez cystersa rudzkiego-niejakiego Rudolfa¹⁴⁴. Jednak zdaniem S. Rybandta nie da się tego udowodnić w sposób jednoznaczny, ponieważ tradycja zakonna rudzkich cystersów i literatura cysterska tego okresu nie przechowała pisarza o imieniu Rudolf. Najprawdopodobniej *Katalog magii* Rudolfa jest dziełem Rudolfa z Breitenbachu, pochodzącego z pogranicza Turynii i Szwabii, franciszkanina (zm. po 1326), kaznodziei w Strasburgu leżącym na trasie wędrówek opatów polskich klasztorów cysterskich do macierzy zakonu. Jednak i to, zadaniem S. Rybandta, nie jest pewne¹⁴⁵. Jeśli chodzi o produkcję piśmienniczą cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII wieku, to nie spotykamy się z kopiami dzieł stricte teologicznych. Wydaje się, że jest to echo poglądów metodologicznych dotyczących istoty poznania św. Bernarda z Calirvaux. Preferował on formę poznania mistycznego poprzez – kontemplację i ascetyczne oczyszczenie z miłości ziemskiej, oświecenie co do podłości tego świata i zjednoczenie się z Bogiem w ekstazie. Taki mistyczny woluntaryzm nie był sprzyjającą glebą do scholastycznych spekulacji¹⁴⁶. To mogło generalnie nie sprzyjać kopiowaniu dzieł teologiczno – spekulatywnych. Natomiast tworzyło dobry grunt dla mistyki. Mistyka obecna w bibliotekach klasztornych była wyrazem dążenia do prostych i przystępnych form religijnych¹⁴⁷. Na czoło wysuwa się tutaj szkoła wiktoriańców. Wybitnym przedstawicielem tego nurtu, obecnym w polskich bibliotekach średniowiecznych jest Hugo od św. Wiktora¹⁴⁸. Większą popularność zdobył

¹⁴² G ł o m b i o w s k i, *Biblioteka franciszkanów*, s. 101-102; Z a w a d z k a, *Bibioteka klasztoru*, s. 311-312; R y b a n d t, *Średniowieczne*, s. 132-133.

¹⁴³ R y b a n d t, *Średniowieczne*, s. 133.

¹⁴⁴ E. K a r w o t, *Katalog magii Rudolfa. Źródło etnograficzne XIII wieku*, Wrocław 1955, s. 11-12 – w/w badacz korzystał także z ustaleń J. K l a p e r a, *Deutscher Volksglaube in Schlesien in ältester Zeit*, „Mitteilungen der schlesischen Gesellschaft für Volkskunde“, 17 (1915) s. 19-57.

¹⁴⁵ R y b a n d t, *Średniowieczne*, s. 134-138.

¹⁴⁶ Por. J. W i e r u s z - K o w a l s k i, *Monastycyzm i mistyka średniowieczna*, w: *Katolicyzm średniowieczny*, red. J. Keller, Warszawa 1977, s. 204-205.

¹⁴⁷ Ś w i e r k, *Średniowieczna*, s. 123.

¹⁴⁸ B u d k o w a, *Księgozbiór*, s. 113.

Ryszard od św. Wiktora – autor m.in. *De eruditione interioris hominis*¹⁴⁹. W dorobku lubiąskiego skryptorium z pierwszej połowy XIII wieku zachowały się 4 kopie dzieł tego uczonego¹⁵⁰, w tym właśnie w/w dzieło¹⁵¹.

Moralistyka i pokuta stanowiły poważną grupę w klasztornych bibliotekach zarówno zakonów żeńskich jak i męskich¹⁵². Od tej reguły nie odstępują najstarsze polskie księgozbiory – na tym polu trzeba wymienić dzieła – św. Juliana arcybiskupa Toledo (zm. 690) – *Libri tres Prognosticon seculi*, Giralda Walijszyka (Kambryjczyka lub z Bari) XII/XIII wieku, który stworzył dzieło *Gemma Ecclesiastica*¹⁵³. W skryptorium klasztoru cystersów w Lubiążu skopiowano w pierwszej połowie XIII stulecia dzieła – Burharda biskupa Wromacji (975-1011), współautora przepisów i reguł duszpasterskich, znanego z ksiąg pokutnych¹⁵⁴, Piotra kantora paryskiego¹⁵⁵ czy Alana z Lille (Montpellier, ab Insulis)¹⁵⁶. Jeśli zaś chodzi o Henryków, to w drugiej połowie XIII wieku skopiowano w tamtejszym skryptorium dzieło dominikańskiego uczonego Wilhelma Perlada z Lyonu¹⁵⁷.

Hagiografia stanowiła ważną pozycję w księgozbiorach bibliotek, ponieważ studiowanie pism hagiograficznych było powszechne w zakonach kontemplacyjnych¹⁵⁸. Ważną pozycję wśród dzieł hagiograficznych zajmowało dzieło św. Grzegorza I Wielkiego papieża, stanowiące *Żywot św. Benedykta*¹⁵⁹. Kopia tego dzieła powstała w Lubiążu w pierwszej połowie XIII stulecia¹⁶⁰. Wśród cystersów popularne dzieło dotyczyło żywota św. Bernarda z Clairvaux, ale pochodzący z biblioteki cysterek trzebnickich XII rękopis zawierający *Legenda de S. Bernardo* nie powstał w żadnym śląskim skryptorium cystersów filiacji portyjskiej – jest to raczej pozaśląski import¹⁶¹. W polskich klasztorach popularny był żywot św.

¹⁴⁹ S. Wielgus, *Obca literatura biblijna w średniowiecznej Polsce*, Lublin 1990, s. 103.

¹⁵⁰ BUWr. OR, sygn. I Q 471: *De Emanuele libri duo* – fol. 1r – 64r, *De eruditione hominis interioris liber tertius* – fol. 65r – 78v, *Tractatus de edicto Alexandri regis militie caelorum* – fol. 82r – 99v, *Diversi tractatus super quosdam psalmos* – fol. 99v – 150v; por. J a ł k ó w s k i, *Lubiąż*, s. 193; *Walkowski, Skryptoria*, s. 85; por. też W i e l g u s, *Obca literatura*, s. 103 (odnośnie dwóch pierwszych i ostatniej pozycji).

¹⁵¹ BUWr. OR, sygn. I Q 471, fol. 65r – 78v.

¹⁵² C h r i s t, *Mittelalterliche*, s. 1.

¹⁵³ B u d k o w a, *Księgozbiór*, s. 112, 114.

¹⁵⁴ *Decretorum liber XIX de poenitentia* – BUWr. OR, sygn. I Q 373, fol. 139r – 143v; *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, t. 5/6, Warszawa 1905, s. 222; por. W a ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 86.

¹⁵⁵ *Liber poenentialis* (ekscerpty) – BUWr. OR, sygn. I Q 373, fol. 55r – 72v; por. W a ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 86.

¹⁵⁶ *Liber poenentialis* – BUWr. OR, sygn. I Q 373, fol. 18r – 45r; por. W a ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 86.

¹⁵⁷ *Summa virtutum* – BUWr. OR, sygn. I F 252, fol. 1r – 158v; *Lexicon für Theologie und Kirche*, t. 10, s. 1147; por. W a ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 92-93.

¹⁵⁸ L e k a i, S c h n e i d e r, *Geschichte*, s. 172.

¹⁵⁹ Por. B. Altaner, A. Stuiber, *Patrologia. Życie, pisma i nauka Ojców Kościoła*, Warszawa 1990, s. 611, 624.

¹⁶⁰ BUWr. OR, sygn. I F 663, vol. 2 (fol. 125v – 129v) – por. W a ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 87.

¹⁶¹ BUWr. OR, sygn. IV Q 171; W a ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 15.

Jadwigi. Jego najstarsza wersja, to dzieło sporządzone przez mnicha lubiąskiego Engelberta *Żywot św. Jadwigi Śląskiej*. Dzieło to nie jest znane w postaci oryginału, ani kopii i jedynie autor *Vita maior s. Hedwigis* mówi o jego istnieniu. *Żywot* autorstwa Engelberta powstał przed 1267 rokiem, może na początku 1262 roku, w związku z beatyfikacją Jadwigi (badanie informacji dotyczących świętości zaczęło się 7 XI 1262 roku w Trzebnicy). Istniała wcześniejsza wersja żywotu św. Jadwigi, także zaginiona, pióra ojca Szymona, wrocławskiego dominikanina, przewodniczącego procesu diecezjalnego podczas kanonizacji. Wiemy o tym ze wzmianek XVII – wiecznych (Abraham Bzowski). Zachowana wersja żywotu św. Jadwigi jest pochodzenia franciszkańskiego (zachowane odpisy *Vita maior et minor*), przy czym ich autorem mógł być franciszkanin wrocławski Henryk Bern zm. w 1302 roku – podobieństwo do *Żywota* większego św. Franciszka pióra św. Bonawentury. Nie ma jednak pewności co do tego autorstwa¹⁶².

Literatura piękna religijna była wysoko ceniona u cystersów. Szczególnie dotyczyło to hymnów, których wybitnym twórcą był św. Bernard z Clairvaux, ponieważ dla niego jako duszpasterza hymn był drogą do mistycznej ekstazy. Tok wiersza i jego ekspresja oraz wylew uczuć sprawiają wrażenie improwizacji. To widać w przypadku jego hymnów ku czci Chrystusa¹⁶³. Natomiast inny twórca z tego zakonu Alan z Lille używał poezji do propagowania epiki filozoficzno – teologicznej. Stworzył on poemat *Anticlaudianus*, którego bohaterami jest 7 sztuk wyzwolonych i Boże Objawienie, zaś treścią podróż w niebiosa, aby poznać wolę Boga¹⁶⁴. W tej sytuacji dziwi, że w świetle zachowanego materiału literatura piękna religijna nie należała do najmocniejszej strony bibliotek klasztornych cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku w XIII wieku, w porównaniu z innymi działami treściowymi. Popularnym zabytkiem była legenda *Barlaam et Josaphat* (*Historia Budująca* lub *Żywot Barlaama i Jozafata*) Jana Damasceńskiego, dzieło oparte na motywach opowieści o Buddzie, bardzo popularne w Chrześcijaństwie, ale u cystersów rzadkie¹⁶⁵. Jednak w pierwszej połowie XIII wieku to właśnie w lubiąskim skryptorium sporządzono kodeks zawierający tekst tego dzieła¹⁶⁶.

Nekrologi można zaliczyć do dzieł typu liturgicznego, ale że są one także nośnikami szeregu informacji typu historiograficznego (daty śmierci), to można je traktować jako osobną grupę – stosuje się nawet specyficzny termin – „litur-

¹⁶² J. Gottschalk, *Der historische Wert der „Legenda maior de beata Hedwigi“*, „Archiv für schlesischen Kirchengeschichte”, 20 (1962) s. 93; J. Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie do roku 1480*, Wrocław 1964, s. 92-93; Jażdżewski, *Lubiąż*, s. 97-98; por. Wałkowski, *Skryptoria*, s. 87; J. Pater, *Legenda świętej Jadwigi*, Wrocław 1993, s. 15-17 (tam dalsza literatura).

¹⁶³ J. Birkenmajer, *Hymny i ich dzieje*, w: *Hymny średniowieczne*, Lwów 1934, s. 223.

¹⁶⁴ E. R. Curtius, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, Kraków 1997, s. 127-130.

¹⁶⁵ E. Słuszkiewicz, *Opowieści buddyjskie*, Warszawa 1982, s.146-147; Altaner, *Stuiber, Patrologia*, s. 677; Jażdżewski, *Lubiąż*, s. 156-157.

¹⁶⁶ Biblioteka Uniwersytetu w Lipsku, sygn. Ms 796, passim; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 87-88.

gia memoratywna”¹⁶⁷. Nekrologi były tworamii typowymi dla danego klasztoru – opactwo powinno było posiadać swój obituarz, aby modlić się za swoich dobrodziejów, ale cystersi prowadzili swoje nekrologi niezwykle skromnie – na ogół nie wymieniano z imienia członków własnej wspólnoty, lecz modlono się za nich w formie ryczałtu w dniu 20 listopada. Tylko nieliczni i szczególnie zasłużeni członkowie mogli być wymieniani imiennie w nekrologach. Stąd zdarzało się, że niektórzy cystersi dbali o to, aby zostać zapisanym z imienia w nekrologu jakiegos niecysterskiego klasztoru¹⁶⁸. Ciekawe, że najstarszy zachowany w Polsce w pierwotnej wersji nekrolog cysterski, którym jest obituarz z Henrykowa, zawiera noty dotyczące osób należących do wspólnoty zakonnej, w tym i konwersów, a najstarsze dwie noty pochodzą z końca XIII wieku¹⁶⁹. Niekoniecznie musiał być to samodzielny rękopis. Osoby zmarłe można było wpisywać do odpowiednich rubryk dziennych kalendarza liturgicznego znajdującego się w jakimś kodeksie przeznaczonym do praktyk religijnych – takim przykładem jest Nekrolog czesko-śląski, powstały w Trzebnicy około połowy XIII wieku. Zapiski obituarne znajdują się w części kalendarzowej kodeksu *Cursus Sanctae Mariae* pochodzącego z Niemiec, a wpisano je w rubryki określonych dni łącząc swoiście mortuarz z kalendarzem. Najprawdopodobniej nekrolog ten prowadziła ksieni trzebnicka Gertruda właścicielka rękopisu mniej więcej w połowie XIII wieku¹⁷⁰. Nekrolog

¹⁶⁷ M. Kaczmarek, *Rozwój liturgii memoratywnej u cystersów od form prostych do w pełni wykształconego nekrologu*, „Nasza Przeszłość”, 83 (1994) s. 281-293.

¹⁶⁸ J. Woliasch, *Neue Quellen zur Geschichte der Cistercienser*, „Zeitschrift für Kirchengeschichte”, 84 (1973) s. 231.

¹⁶⁹ Ręka opata henrykowskiego Fryderyka – BUWr. OR, sygn. IV F 217, noty obituarne z fol. 1v – 61v (liniowanie, oraz nazwy miesięcy) i noty z fol. 1v – 4v, 5v, 6v – 8v, 9v – 10r, 11v – 28v, 29v – 31v, 32v – 39v, 40v – 48v, 49v – 52v, 53v – 55v, 56v – 57r, 58r – 59v, 60r, 61v; H. Gröger, *Der Nekrolog des Klosters Heinrichau (ca. 1280-1550)*, cz. 1, „Archiv für Schlesischen Kirchengeschichte”, 31 (1973) s. 40, 41, 43-44, H. Gröger mówi o poglądzie W. Wattenbacha, wg którego najstarsze noty powstały u schyłku XIII wieku, a pierwsza ręka przypomina najstarszą z *Księgi henrykowskiej* (s. 41), ale sam nie zgadza się z tym poglądem; por. R. Żerelik, *Studia nad rękopisami klasztoru Cystersów w Henrykowie (Księga henrykowska, najstarszy kopiaż henrykowski, nekrolog henrykowski)*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego”, seria A, 46 (1991) s. 45 (polemika z jego poglądami – Wałkówska, *Skryptoria*, s. 321, przyp. 443; por. też tamże, s. 94 i 269). Ręka późniejsza (informuje o zgonie opata Fryderyka 27 IX, czyli działała później) – BUWr. OR, sygn. IV F 217, noty obituarne z fol. 5v, 8v, 20r, 21r, 38r, 45r–v, 46v Gröger, *Der Nekrolog des Klosters*, s. 42-44; tenże, *Der Nekrolog des Klosters Heinrichau (ca. 1280-1550)*, cz. 2, „Archiv für Schlesischen Kirchengeschichte”, 33 (1975) s. 9; Wałkówska, *Skryptoria*, s. 94, 269. Kodeks BUWr. OR, sygn. IV F 217 zawiera noty obituarne prowadzone, aż do XVII wieku – Rothert, *Aus Schreibstube*, s. 61.

¹⁷⁰ Biblioteka Piereponta Morgana w Nowym Jorku, sygn. M. 739; najpełniejsze opracowanie tego nekrologu – K. Jasiński, *Rękopis zwany „Nekrologiem czesko-śląskim”*, „Acta Universitatis Wratislaviensis”, nr 1162, *Historia*, 81 (1994) s. 39-71; ponadto na jego temat pisali: W. Wattenbach, *Böhmisch-Schlesisches Nekrologium*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens”, 5 (1863) s. 110-115; Szwejkońska, *Biblioteka*, s. 27-28; M. Pałowski, *Czeskie noty obituarne w Nekrologu trzebnickim*, „Studia Źródłoznawcze”, 25 (1980) s. 97-100, 107; Wałkówska, *Skryptoria*, s. 100-101, 288, 370.

kamieniecki zachował się na pergaminowej karcie ochronnej papierowego kodeksu powstałego w XV stuleciu. Nekrolog ten znajdujący się obok Rocznika kamienieckiego spisany został w skryptorium cystersów kamienieckich w drugiej połowie XIII stulecia¹⁷¹. Można było naturalnie prowadzić osobny mortuarz, zwłaszcza jeśli stary nekrolog uległ przepelnieniu, a wówczas należało przepisać go na nowo pozostawiając miejsce na dalsze noty obituarne. Tak zrobiono w 1615 roku z nekrologiem lubiąskim¹⁷². Do XV stulecia panowała zasada, że nekrologi zawierały jedynie daty dzienne śmierci, a nie było dat rocznych. Od XV wieku notowano już daty roczne zgonów¹⁷³. O prowadzeniu nekrologu decydował opat – on wskazywał, które osoby mają się w nim znaleźć. Tym samym stawał się faktycznie autorem obituarza, a nie można wykluczyć, że nawet wpisywał pewne noty obituarne osobiście – jako przykłady można wskazać najstarsze noty w nekrologu z Henrykowa (koniec XIII wieku) – prawdopodobnie ręki opata Fryderyka, czy z około połowy XIII wieku w obituarzu trzebnickim – prawdopodobnie ręki księżni Gertrudy¹⁷⁴. Uważa się, że nekrologi należą do dość wiarygodnych źródeł – służyły codziennej praktyce religijnej klasztorów, do której należało modlenie się za zmarłe, zasłużone dla opactwa osoby¹⁷⁵.

Piśmiennictwo pragmatyczne

Nauka, filozofia, edukacja – na czoło wysuwa się przede wszystkim *Etymologia Izydora biskupa Sewilli*, encyklopedyczne kompendium wiedzy, liczące 20 ksiąg, o ogromnym wpływie na całe średniowieczne piśmiennictwo¹⁷⁶. Dzieło to jest obecne w najstarszym kodeksie z dawnej biblioteki klasztoru cystersów w Lubiążu, pochodzącym z drugiej połowy XII wieku, przy czym nie sporządzono go w lubiąskim skryptorium, ale być może w macierzystej Pforcie¹⁷⁷. Filozofię prezentowały kopie dzieł Arystotelesa, Tomasza z Akwinu, lecz w księgozbiorach klasztornych były też popularne dzieła Idziego Colomny (Aegidius Romanus). Ponadto spotykamy Piotra Hiszpana – faktycznie Portugalczyka Piotra Juliani (czyli papieża Jana XXI) – ur. 1210/1220-1277, który zainspirował

¹⁷¹ BUWr. OR, sygn. IV F 216, fol. 64r; Korta, *Średniowieczna*, s. 31 i 94; Kaczmarek, *Rozwój*, s. 289-291; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 99 i 277 (ręce – E i F).

¹⁷² M. Kaczmarek, *Nekrolog lubiąski. Próba krytyki przekazu*, „*Studia Źródłoznawcze*”, 26 (1981) s. 138.

¹⁷³ Tamże, s. 129.

¹⁷⁴ Por. Wałkowski, *Skryptoria*, s. 105-106.

¹⁷⁵ Kaczmarek, *Nekrolog lubiąski*, s. 139.

¹⁷⁶ Por. Budkowa, *Księgozbiór*, s. 112; J. Dowiat, *Kultura Polski średniowiecznej X-XIII wieku*, Warszawa 1985, s. 290; DUBY, *Czasy katedr*, s. 86.

¹⁷⁷ Biblioteka Uniwersytetu w Lipsku, sygn. Ms. 343; J. Żdżewski, *Lubiąż*, s. 162, 180-181; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 15.

na paryskich fakultetach badania nad awerroizmem¹⁷⁸. W bibliotece cystersów rudzkich w XIV wieku spotykamy innego zgodnie z ustaleniami S. Rybandta filozofa – Jana Burydana¹⁷⁹. Nauki matematyczno – przyrodnicze były natomiast według tego badacza słabiej widoczne. Chemię (alchemię) reprezentował traktat Arnolda z Villanova (1235-1311?), katalońskiego lekarza papieża Bonifacego VIII – *Questines tam essentielles quam accidentales super compositione lapidis*, popularny w drugiej połowie XIV w. Przeważały anonimowe receptury chemiczne i medyczne¹⁸⁰. Natomiast podręczniki szkolne stanowiły wysoką pozycję, przede wszystkim u dominikanów¹⁸¹. Niestety śląscy cystersi, w tym filiacyjnej gałęzi Pforty nie zaznaczyli się tutaj w jakiś szczególny sposób. Być może są to echa wcześniejszej rezerwy cystersów wobec studiów naukowych¹⁸².

Historiografia była znaczącą pozycją w bibliotekach klasztornych. Wynikało to w ogóle z zainteresowania się przeszłością środowisk kościelnych, których biblioteki gromadziły dzieła historiograficzne¹⁸³. Zakonnicy przybywający na nowe terytoria chcieli poznać dzieje nowej ojczyzny. Nie bez znaczenia były też motywy dynastyczne, które tłumaczyły rzeczywistość tworzoną przez ich fundatorów¹⁸⁴. Gromadzono więc liczne kroniki i roczniki, przy czym zjawisko to nie ominęło cystersów¹⁸⁵, którzy w swojej działalności historiograficznej nie odbiegali od ogólnoeuropejskich tendencji¹⁸⁶. Nic dziwnego, że wybitni przedstawiciele tego zakonu sami sięgali po pióro historyka i wzbogacali w ten sposób biblioteki własnych opactw w dzieła historiograficzne. Ginter z Pairis (Alzacja) poeta i historyk (XII/XIII w.) opiewał m.in. wyprawy krzyżowe¹⁸⁷. Idzi z Orval (pierwsza połowa XIII w.) był autorem *Gesta pontificum Leodensium* [...] ¹⁸⁸. Piotr z Żytawy opat klasztoru cystersów w Zbrasławiu (pierwsza połowa XIV w.) napisał *Kronikę Zbrasławską*¹⁸⁹. Natomiast Jan opat klasztoru w Viktring w Karyntii (ur. w 1272, opat od 1312, zm. 1345-1347) stworzył *Kronikę karync-*

¹⁷⁸ Z a w a d z k a, *Biblioteka*, s. 323; por. *Leksykon papieży i soborów*, opr. H. Stadler, Warszawa 1992, s. 120.

¹⁷⁹ R y b a n d t, *Średniowieczne*, s. 143.

¹⁸⁰ Tamże, s. 142; R y b a n d t, *Z problematyki*, s. 9.

¹⁸¹ Por. Z a w a d z k a, *Biblioteka*, s. 324-325.

¹⁸² Por. J. P t a ś n i k, *Kościelny system średniowieczny*, w: *Średniowiecze*, opr. J. Starnawski, Warszawa 1975, s. 197.

¹⁸³ Por. B u d k o w a, *Księgozbiór*, s. 115-116.

¹⁸⁴ Por. G i e y s z t o r [Rec.], W. Korta, *Średniowieczna*, s. 788.

¹⁸⁵ Por. W i l m a r t, *L'ancienne bibliotheque*, s. 302; A. S c h n e i d e r, *Die Cistercienserabtei*, s. 167; H a m m e r, *Skriptorium und Bibliothek*, s. 409; M a g i r i u s, *Bibliothek*, s. 413; R y b a n d t, *Średniowieczne*, s. 143-144.

¹⁸⁶ J. W e n t a, *Dziejopisarstwo w klasztorze cysterskim w Oliwie na tle porównawczym*, Gdańsk-Oliwa 1990, s. 153.

¹⁸⁷ M. D a n i l u k, *Gunther z Pairis*, EK, t. 6, kol. 400.

¹⁸⁸ Por. G. B e r n t, *Aegidius von Orval (Aureaevallensis)*, w: *Lexicon des Mittelalters*, t. 1, München-Zürich 1980, s. 177.

¹⁸⁹ D ą b r o w s k i, *Dawne dziejopisarstwo*, s. 173-174.

ka¹⁹⁰. Polski grunt reprezentuje przede wszystkim mistrz Wincenty Kadłubek (od 1218 roku zakonnik jędrzejowski), poprzez swoje dzieło *Mistrza Wincentego Kronika Polska*¹⁹¹. Na Pomorzu działał Stanisław Polak, opat klasztoru cystersów w Oliwie w latach 1330-1356, autor *Kroniki Oliwskiej*¹⁹². W skryptoriach śląskich cystersów filiacji portyjskiej już w XIII wieku powstawały wybitne dzieła historiograficzne. Engelbert, mnich lubiąski i opat Mogiły napisał *Kronikę Polsko-Śląską*, której powstanie można datować na schyłek XIII stulecia, na okres 1283-1287 lub od około 1285 do 1290 roku (dzieło dokończone w Mogile)¹⁹³. W henrykowskim skryptorium powstały u schyłku XIII wieku znane z ekscerptów lub późniejszych kopii – *Najstarszy rocznik cysterski* (*Rocznik cysterski dawny*; *Domniemany rocznik cysterski*), *Rocznik śląski I* oraz *Rocznik henrykowski*¹⁹⁴. W tymże henrykowskim skryptorium sporządzono prawdopodobnie w latach 1269-1273 (ew. do 1276) Katalog biskupów wrocławskich, którego autorem był opat Piotr¹⁹⁵. Natomiast w skryptorium klasztoru w Kamieńcu Ząbkowickim sporządzono *Rocznik kamieniecki* w drugiej połowie XIII stulecia¹⁹⁶. Także cysterki trzebnickie nie były bierne na tym polu, ponieważ sporządziły *Rocznik trzebnicki* znany z późniejszych przekazów¹⁹⁷.

Literatura piękna niereligijna była ważnym elementem intelektualnej formacji w zakonie i stąd jej obecność w klasztorach już od VIII/IX wieku¹⁹⁸. Prócz kopii literatury pisarzy antycznych¹⁹⁹ bardzo popularne były bestiariusze, ale w polskich księgozbiorach nie zachowały się one chociaż korzystał z nich nawet Wincenty

¹⁹⁰ Tamże, s. 179.

¹⁹¹ H. Zeissberg, *Dziejopisarstwo polskie wieków średnich*, t. 1, Warszawa 1877, s. 69, 75-76; Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo*, s. 74-75.

¹⁹² Tamże, s. 170.

¹⁹³ H. von Loesch, *Zum Chronicon Polono-Silesiacarum*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens“, 65 (1931) s. 220-223, 231; E. Wilamowska, *Kronika polsko-śląska. Zabytek pochodzenia lubiąskiego*, „Studia Źródloznawcze”, 25 (1980) s. 81; Jażdżewski, *Lubiąż*, s. 99, 102-103; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 86.

¹⁹⁴ Korta, *Średniowieczna annalistyka*, s. 89, 92, 163, 196, 209, 216, 237, 245, 248, 250, 343, 350, 356; por. Wałkowski, *Skryptoria*, s. 93.

¹⁹⁵ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, *Księga henrykowska*, fol. XLVIIIr – Llr; W. Kętrzyński, *Katalogi biskupów wrocławskich*, w: *Monumenta Poloniae Historica*, t. 6, Warszawa 1961, 534, 536-537; O. Schmidt, *Untersuchungen zu den Breslauer Bischofskatalogen*, „Darstellungen und Quellen zur Schlesischen Geschichte“, 25 (1917) s. 10-11, 44, 96; R. Grodecki, *Wstęp*, w: *Liber fundationis claustris Sanctae Mariae in Heinrichow*, czyli *Księga henrykowska*, tłum. i opr. R. Grodecki, Wrocław 1991, s. XXVII; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 93-94.

¹⁹⁶ BUWr. OR., sygn. I F 216, fol. 64r; Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo*, s. 61; Korta, *Średniowieczna annalistyka*, s. 37-42, 68, 73, 83, 93-94; Z. Kozłowska-Budkowa, *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz*, w: *Monumenta Poloniae Historica – series nova*, t. 5, Warszawa 1978, s. LX; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 97-98.

¹⁹⁷ Korta, *Średniowieczna annalistyka*, s. 95-99, 104, 343, 345; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 100.

¹⁹⁸ Potkowski, *Pragmatyczna piśmienność*, s. 74-75.

¹⁹⁹ Tamże.

Kadłubek²⁰⁰. Jeśli chodzi o piśmiennictwo lubiąskie to zapewne około 1202 roku stworzono wiersz nagrobny Bolesława I Wysokiego znany z *Nagrobków książąt śląskich*, natomiast około roku 1289 napisano wiersz dotyczący Przemka syna księcia Konrada I głogowskiego²⁰¹. Także w skrytorium lubiąskim skopiowano prorocstwa (*Prophetie*) – pierwsza połowa XIII wieku²⁰². Do popularnej literatury pięknej zaliczamy tzw. rytmy. Nazwa ta obejmuje ogół duchowej liryki, która nie jest powiązana z liturgią. Ten rodzaj poezji powstawał przede wszystkim we wspólnotach zakonnych i szerzył się już od X wieku²⁰³. Zachował się taki utwór w bibliotece cystersów henrykowskich, w powstałym w tamtejszym skrytorium kodeksie z pierwszej połowy XIII wieku – *Archicantor reverende, cleri choros proferende*²⁰⁴.

Problematyka prawno-organizacyjna może zostać podzielona na dwie części – pierwsza dotyczy w ogóle problematyki państwa i prawa, zaś druga organizacji życia zakonnego. Jeśli chodzi o prawo, to dominowały dzieła z zakresu prawa kanonicznego, które stanowiło obok teologii drugi co do ważności dział, co wiązało się ze współpracą opactwa z innymi klasztorami, jak również z duchowieństwem diecezjalnym. Na czoło wysuwa się dzieło Gracjana – *Decretum*. Znaczącą pozycję w księgozbiorach klasztornych zajęli papieże – Grzegorz IX – *Decretalia* i Bonifacy VIII – *Liber sextus decretalium*. Obecny był również praktyczny podręcznik prawa kościelnego *Summa super V libros decretalium* Henryka z Merseburga. Inny popularny kanonista, to Tomasz z Chabhan, kanonik z Salibury, twórca *Summa de poenitentia*. Popularność zdobył również w bibliotekach zakonnych podręcznik prawa kanonicznego dominikanina Bartłomieja z Pizy *Summa Pisana*. Dość często spotykamy *Klementyny*²⁰⁵. W przypadku organizacji życia zakonnego, to naturalnie musiała być w bibliotece reguła zakonu. Warto przy tym podkreślić, że niezależnie od rodzaju zakonu przechowywano kopię reguły św. Benedykta z Nursji obok innej podstawy życia zakonnego – *Consvetudines* – obyczajów klasztornych dnia codziennego²⁰⁶. U cystersów

²⁰⁰ Rył, *Biblioteka katedralna*, s. 177; Dowiat, *Kultura Polski*, s. 290-291.

²⁰¹ *Epythaphia ducum Slezie*, w: *Monumenta Lubensia*, wyd. W. Wattenbach, Breslau 1861, s. 16; Jażdżeński, *Lubiąż*, s. 108-110; por. K. Jasiński, *Rodowód Piastów Śląskich*, t. 2, Wrocław 1975, s. 85; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 87.

²⁰² BUWr. OR., sygn. R 194, fol. 136v; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 87.

²⁰³ *Lexicon für Theologie*, t. 8, s. 1138-1139.

²⁰⁴ BUWr. OR, sygn. I Q 265, fol. 223r-v; Wałkowski, *Skryptoria*, s. 95; tenże, *Piśmiennictwo pragmatyczne*, s. 91 zaliczyłem to dzieło do literatury niereligijnej, mimo iż jest to duchowa liryka, ale nie ma ona charakteru liturgicznego.

²⁰⁵ Świerk, *Średniowieczna*, s. 119; Głombowski, *Biblioteka*, s. 101; Zawadzka, *Biblioteka klasztoru*, s. 316-317; Rybandt, *Średniowieczne*, s. 142; por. także Budkowa, *Księgozbiór*, s. 114; Kaczmarek, *Średniowieczna*, s. 291.

²⁰⁶ Potkowski, *Pragmatyczna piśmiennosc*, s. 88; w lubiąskim skrytorium do końca XIII wieku na potrzeby biblioteki skopiowano – Regułę św. Benedykta – BUWr. OR, sygn. IV F 169 (fol. 95r – 135v); *Consvetudines Cisterciensium* – BUWr. OR, sygn. I Q 176 (fol. 1r – 10v); *Liber usum Cisterciensium* – BUWr. OR, sygn. I Q 176 (fol. 10v – 125v); *Tractatus de missa a minore manu*

powinna była znaleźć się *Carta Caritatis* Stefana Hardinga – konstytucje zakonne²⁰⁷. Ponadto wysoką pozycję w bibliotekach różnych konwentów zajmował św. Bernard z Clairvaux – kopie jego dzieł stanowiące wskazówki życia w klasztorze – np. *Liber de perceptio et dispensatione*, dzieło powstałe około 1142 roku, w formie dialogu, w którym autor odpowiada na pytania benedyktynów z Chartre, dotyczące obowiązków zakonnika²⁰⁸. Natomiast innym znaczącym pisarzem na polu organizacji życia zakonnego, którego dzieło przechowywano w bibliotekach był Suger (1081-1151) był opat klasztoru z Saint – Denis, twórca *De moribus et officio episcoporum* [...] – miało ono znaczny wpływ na reformę klasztorów i postawę francuskiego duchowieństwa²⁰⁹. Dominikanie posiadali zbiór reguł innych zakonów – *Regula monachorum*²¹⁰. Z zakresu prawa świeckiego na czoło w księgozbiorach zakonnych wysuwa się *Codex Justiniani*²¹¹.

Opisy majątków, kopie dokumentów i listów stanowią najbardziej typowy przykład pragmatycznego piśmiennictwa w klasztorach – służyły one zabezpieczeniu gospodarki klasztornej i zarządzaniu majątkiem opactwa. Zakonom nakazywano wręcz sporządzanie inwentarzy majątkowych²¹². Opisem majątkowym jest *Księga henrykowska* przeznaczona do obrony dóbr przed prawem retraktu, zawierająca kopie 13 dokumentów. Część pierwsza tej *Księgi* powstała w drugiej połowie XIII wieku – autorem był henrykowski opat Piotr, a druga pochodzi z XIV stulecia²¹³. Kopie dokumentów dotyczących samego klasztoru, obrazujące jego rozwój mogły zostać zebrane w kopiarzach. Kopiarze stanowią księgi, do których wpisywano in extenso teksty dokumentów otrzymanych przez instytucję tworzącą kopiarz, w naszym przypadku klasztor²¹⁴. Są one nie tylko samymi prze-

scriptus – BUWr. OR, sygn. R 194 (fol. 135r – 136v); w henrykowskim skryptorium skopiowano na potrzeby biblioteki – Grzegorz I Wielki, *De nocturnis illusinibus*, BUWr. OR, sygn. I F 626 (fol. 144v); Wa ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 88.

²⁰⁷ A. M. Wyrwa, *Powstanie zakonu cystersów i jego rozwój na ziemiach polskich w średniowieczu*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, t. 1, Poznań 1999, red. A. M. Wyrwa, J. Strzelczyk, M. Kaczmarek, s. 30, 33. W przebadanym przeze mnie materiale dotyczącym piśmiennictwa cystersów filiacji portyjskiej na Śląsku do końca XIII stulecia nie znalazłem kopii tego dzieła.

²⁰⁸ W henrykowskim skryptorium skopiowano na potrzeby biblioteki św. Bernarda – *Liber de perceptio et dispensatione* – BUWr. OR, sygn. I F 626 (fol. 119v–140r); *De perversitate quorundam monachorum* – tamże (fol. 141r–144v); H. Lesman i H. Wegner, Bernard z Clairvaux, EK, t. 2, s. 302; Wa ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 95.

²⁰⁹ *Encyklopedia Kościelna*, opr. M. Nowodworski, t. 2, Warszawa 1873, s. 198.

²¹⁰ Z a w a d z k a, *Biblioteka klasztoru*, s. 317.

²¹¹ G ł o m b i o w s k i, *Biblioteka*, s. 101.

²¹² P o t k o w s k i, *Pragmatyczna piśmienność*, s. 82, 86.

²¹³ Archiwum Archidiecezjalne we Wrocławiu, *Księga henrykowska*; wznowiona jej edycja – *Liber foundationis claustris Sanctae Mariae in Heinrichow, czyli Księga henrykowska*, tłum. i opr. R. Grodecki, Wrocław 1991; Wa ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 95; J. Matuszewski, *Najstarsze polskie zdanie prozaiczne. Zdanie henrykowskie i jego tło historyczne*, Wrocław 1981, s. 55, 66-67.

²¹⁴ Por. B. Turon, *Najstarszy kopiarz miasta Wrocławia*, „Sobótka”, 15 (1960) s. 183.

każnikami tekstów dokumentów. Stanowią samodzielnie zredagowane zbiory kopii, o własnej strukturze i doborze materiału, jak również z własną ortografią²¹⁵. Ich powstanie wynikało z wygody posługiwania się i bezpieczeństwa przechowywanych dokumentów – łatwiej było zapoznawać się z tekstem dyplomów przepisywanych do kodeksu, a ponadto nie narażano w ten sposób oryginałów na „zaczycanie” i uszkodzenie pieczęci²¹⁶. Genezy kopiarzy można szukać też w czynnikach społeczno – politycznych. Ich twórcy broniąc swojej substancji majątkowej przed działaniami rewindykacyjnymi jednoczącego się państwa, porządkując przywileje dla obrony swoich praw przed sądami, sporządzali takie księgi²¹⁷. Kopiarze mimo, że zawierały dokumenty, to jednak były one przechowywane w bibliotekach klasztornych. Wskazuje na to napis na tytułowej stronie najstarszego kopiarza lubiąskiego (i zarazem najstarszego w Polsce) – *Liber sancte Marie in Lubens pertinens ad bibliotecam conventus*²¹⁸. Układ wpisanego materiału zależał na ogół od kondycji społecznej wystawców (papieże, biskupi, książęta)²¹⁹. Zdarzało się, że kopiarz składał się z kilku części, które mogły powstawać, nawet w różnych stuleciach – np. najstarszy kopiarz henrykowski składa się faktycznie z pięciu mniejszych kopiarzy, powstających od schyłku XIII wieku, po XIV wiek²²⁰. Kopiarze zawierały na ogół dokumenty swojego opactwa, chociaż np. pochodzący z XIV wieku mały kopiarzyk z krzeszowskiego klasztoru zawiera bulle papieskie ogólnocysterskie o charakterze organizacyjnym²²¹. Inną grupę stanowią kopie listów różnych wybitnych osobistości, przy czym są one często rozproszone po różnych kodeksach i występują obok innych tekstów. Kopie te dotyczyły najczęściej papieży i Ojców Kościoła – np. kopia listu św. Hieronima do Klaudiusza Postumusa Dardanusa patrycjusza rzymskiego i prefekta pretorii Galli (do 419 roku), mówcy oraz erudyty – *De diversis generibus musicorum*²²²,

²¹⁵ P. K e h r, *Diplomata Rerum Germaniae ex stirpe Karolingorum*, t. 1, Berlin 1934, s. VIII.

²¹⁶ O. R e d l i c h, *Allgemeine Einleitung zur Urkundenlehre. Handbuch der Mittelalterlichen und Neuren Geschichte*, t. 1, München-Berlin 1907, s. 33.

²¹⁷ L. W. C z e r e p n i n, *Russkije feodalnyje archiwy XIV-XV wiekow*, cz. 2, Moskwa 1951, s. 10-18.

²¹⁸ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, repozytura 135, sygn. D 203, fol. 3r; W a ł k ó w s k i, *Najstarszy kopiarz*, s. 171, 213-214; por. K. M a l e c z y Ń s k i, *Zarys dyplomatyki polskiej wieków średnich*, cz. 1, Wrocław 1951, s. 19.

²¹⁹ Np. najstarszy kopiarz lubiąski – Archiwum Państwowe we Wrocławiu, repozytura 135, sygn. D 203, fol. 3v – 18r (kopie dokumentów biskupów), fol. 18r – 48r (kopie dokumentów książęcych), fol. 48r – 111r (kopie dokumentów papieskich)

²²⁰ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, repozytura 135, sygn. D 184 a); H. G o e t t i n g, *Urkundenstudien zur Frühgeschichte des Klosters Heinrichau*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte Schlesiens”, 73 (1939) s. 59-63; A. B r u d e r, *Najstarszy kopiarz klasztoru cystersów w Henrykowie*, Wrocław 1992, passim; Wałkowski, Skryptoria, s. 96.

²²¹ BUWr. OR., sygn. IV Q 181.

²²² BUWr. OR., sygn. I F 13, fol. 2v – 3r; por. *Paulys Real-Encyklopädie der Classischen Alterthumswissenschaften*, opr. G. Wissowa, t. 4, Stuttgart 1901, s. 2179-2180; W a ł k ó w s k i, *Skryptoria*, s. 88.

czy bulla papieża Innocentego III do arcybiskupa Magdeburga i biskupa Bremy nawołująca do krucjaty 1213 roku²²³.

Wielkość zasobu klasztornej biblioteki średniowiecznej wynosiła góra kilkaset vol. Przeciętnie jednak od kilkudziesięciu do stu kilkudziesięciu vol. Rozrost księgozbiorów był wynikiem reguły św. Benedykta zalecającej pobożną lekturę – podstawę rozwoju intelektualnego mnichów. Standard średniowiecznej biblioteki klasztornej odpowiadał ogółowi kierunków ówczesnej wiedzy. Wysoką pozycję wśród profili treściowych zajmowało piśmiennictwo sakralne Szczególnie – Biblia i egzegeza (św. Hieronim, Piotr Comestor, Piotr z Reims). Jednak wyprzedzały je – liturgia i kaznodziejstwo – zwłaszcza homilie (w tym Ojcowie Kościoła). Dość licznie spotykamy dzieła wiktoriańców. Moralistyka i pokuta, to przede wszystkim dzieła, Burharda z Wormacji i Alana z Lille. Widoczne są także dzieła hagiograficzne i literatura piękna religijna. Nekrologi miały wyłącznie charakter lokalny. Piśmiennictwo pragmatyczne prezentują przede wszystkim prawo i organizacja życia zakonnego – reguły zakonne lub ich zbiory, Gracjan (*Decretum* – synteza prawa kanonicznego), kopie listów i dokumentów (głównie kopiarze). Nauka i filozofia były reprezentowane przez Etymologię Izydora z Sewilli. Historiografia to dzieła ogólnoeuropejskie i lokalne. Ponadto w bibliotekach zakonnych spotykamy literaturę piękną o charakterze świeckim.

WYKORZYSTANIE BIBLIOTEK KLASZTORNICH – – CZYTELNICTWO

Calaustrum sine armario quasi castrum sine armamentario – już to powiedzenie zdaniem A. Bergera świadczy o roli biblioteki, przy czym z racji specyfiki celów życia zakonnego w lekturze musiało przeważać Pismo Święte i Ojcowie Kościoła²²⁴. W praktyce (jak to wcześniej starałem się wykazać) krąg zainteresowań był szerszy. W prawidłowo zaopatrzonem i dobrze zarządzanym opactwie zakonnik czytał rocznie około 50 vol. po 300 stron. Liczba ta (15 tys. stron rocznie!) wydaje się jednak przesadzona. Zupełne poświęcenie się lekturze mogło dotyczyć tylko niektórych, szczególnie intelektualnie nastawionych zakonników. Ponadto miało to miejsce jedynie w opactwach o ogromnych zasobach ksiąg. Praca nad książką (nie tylko spisywanie, ale i studia) mogła odbywać się w specjalnej sali służącej za pomieszczenie skryptorium. Mnisi winni byli zachować w niej ciszę. Zimą praca z tej sali (pisanie i czytelnictwo) przenosiła się do ogrzewalni²²⁵. Z reguły księgozbiór podlegał kantorowi, który pełnił funkcję m.in. bibliotekarza. Obowiązki kantora łączyły w sobie nie tylko kierowanie śpiewem i chóralną modlitwą. Obok nadzoru nad biblioteką mógł kantor także opiekować

²²³ BUWr. OR., sygn. I Q 373, fol. 88v; *Regesta Pontificum Romanorum inde ab anno post Christum natum 1198 ad annum 1304*, t. 1-2, wyd. A. Potthast, Berolini 1874-1875, nr 4725.

²²⁴ Berger, *Kloster*, s. 44-45.

²²⁵ Por. Schneider, *Skriptorien und Bibliotheken*, s. 396.

się skryptorium i zakrytą. Natomiast jako bibliotekarz nie decydował o zakupie i kierunkach gromadzenia zbiorów – tutaj główną rolę pełnił opat, chociaż udzielając mu pomocy wyrastał na szczególnie ważną osobę w klasztorze²²⁶. Najstarsze regulaminy bibliotek zachowały się w odniesieniu do zakonów – dominikanek z 1259 roku (niem. tłumaczenie z 1454 r.), karmelitów wenecjańskich z 1499 roku i kartuzów z końca XV wieku²²⁷. Generalnie panowała zasada, że kantor udostępniał książki na dwa sposoby – do cel lub prezencyjnie. Do regulaminowych obowiązków kantora należała ochrona zbiorów przed ogniem i wodą, dbałość o ich reperacje oraz sporządzenie dobrego katalogu²²⁸. Najstarszy zachowany katalog klasztorny, a zarazem średniowieczny, to *Institutiones* Kasjodora z Vivarium, z około 540 roku. W swym dziele cytuje m.in. pozycje przechowywane w bibliotece²²⁹. W Polsce do najstarszych zachowanych inwentarzy klasztornych należy inwentarz rudzki pochodzący z początku XIV wieku. Znajduje się on w powstałym w XIII wieku rękopisie biblijnym, nabytym przez Rudy w 1275 roku (dolna część pierwszej karty). Inwentaryzacja na kartach innego kodeksu była zjawiskiem spotykanym w średniowiecznych bibliotekach. Inwentarze średniowieczne miały charakter topograficzny – odsyłały do miejsc przechowywania ksiąg. Pod koniec średniowiecza stosowano układ alfabetyczny autorów i dzieł. Rzadko stosowano układ akcesyjny²³⁰. Księgozbiory monastyczne odgrywały do XIV wieku rolę wiodącą, w tym również w Polsce. Jednak w późnym średniowieczu widoczny kryzys zakonów mniszych odbił się nie tylko na ich aktywności, ale i na zainteresowaniach intelektualnych. Widać to w księgozbiorach, a tego rodzaju zjawisko nie ominęło również Polski²³¹.

Zasoby biblioteczne umożliwiały nie tylko działalność typu *officium divinum* i duszpasterstwo, ale także kształcenie się mnichów. Pierwszym szczeblem był nowicjat, trwający od 1 roku do 2 lat. Nowicjusz uczył się *Reguły św. Benedykta* oraz reguły własnego zakonu, często przepisując je – wynika to z zachowania się dużej ilości egzemplarzy. Ponadto uczył się śpiewu liturgicznego (rola ksiąg liturgicznych). Potem profes studiował 2-3 lata w klasztorze łacinę i uzupełniał ewentualne braki w zakresie wykształcenia świeckiego. Dalszy etap, to studia filozoficzne i teologiczne prowadzące do święceń kapłańskich. Od XI wieku klasztory powinny były posiadać lektora-nauczyciela. Od XIII wieku upowszechnił się zwyczaj studiowania na uniwersytetach. III i IV Sobór Laterański (1179 i 1215) nakazały duchowieństwu (w tym i zakonnemu) wyższe studia. W 1229 roku dominikanie utworzyli w Paryżu Studium Generale. Zakony podjęły tę ini-

²²⁶ Jażdżewski, *Lubiąż*, s. 133-134 (gdzie dalsza literatura na ten temat); Szwejkowska, *Książka rękopiśmienna*, s. 145; por. Kaczmarek, *Średniowieczna biblioteka*, s. 291.

²²⁷ Jażdżewski, *Lubiąż*, s. 134 (gdzie dalsza literatura na ten temat).

²²⁸ Por. tamże oraz Szwejkowska, *Książka rękopiśmienna*, s. 145.

²²⁹ Szwejkowska, *Książka rękopiśmienna*, s. 101-102.

²³⁰ Rybandt, *Średniowieczne*, s. 111-113; Jażdżewski, *Lubiąż*, s. 132 (tam też dalsza literatura).

²³¹ Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 219-220.

cjatywę – np. cystersi – od 1237 roku w Paryżu posiadali należąca do klasztoru w Clairvaux bursę przekształconą z biegiem czasu na Collegium Sancti Bernardi. Dało to opactwom wykładowców do szkół klasztornych z tytułem doktora. Taki wykładowca (doktor filozofii lub teologii) nauczał profesów w/w nauk. Klasztory posiadały szkoły wewnętrzne od momentu swojego powstania dla nowicjuszy. III Sobór Laterański nakazał prowadzenie nawet bezpłatnej nauki klasztorom dla młodzieży ubogiej spoza konwentu. Konieczność kształcenia nowicjuszy, nabywanie wiedzy teologicznej i filozoficznej dla święceń kapłańskich, przygotowanie się do studiów uniwersyteckich oraz powrót z nich i podejmowanie przez zakonników z wyższym wykształceniem działalności naukowo – dydaktycznej w klasztorze – wymagały rozwiniętej biblioteki. Ponadto oddziaływały na jej rozwój – wzrastające potrzeby intelektualne przyczyniały się do wzrostu liczebności księgozbioru, rozszerzenia jego problematyki i pomnożenia ilości egzemplarzy. Lektura natomiast kształciła zakonników i rozwijała ich zainteresowania naukowe, czyniąc z nich wybitnych intelektualistów średniowiecza²³².

Jednym z najwcześniejszych intelektualistów średniowiecznej Europy osobliwie ceniącym klasztorną bibliotekę był wspomniany w pierwszej części wykładu apostoł Irlandii św. Patryk († ok. 461), będący wielkim propagatorem ksiąg i bibliofilstwa. Inny wspomniany także miłośnik biblioteki z tego kręgu – irlandzki zakonnik św. Kolumban († 597) podarował dla 300 założonych klasztorów po jednym kodeksie ponoć napisanym przez siebie. Rozwijając wraz z towarzyszami akcję misyjną udał się do Francji gdzie założył klasztor w Luxeuil²³³. Zakładając klasztory i obdarowując je księgami on oraz podobni jemu przyczyniali się do rozpowszechniania czytelnictwa wśród mnichów, a tym samym inspirowali ich do pracy naukowej w opactwach, w oparciu o swoje księgozbiory. Był to proces samonapędzający się – potrzeby intelektualne zakonników raz rozbudzone kielkowały – apetyt na książkę rósł razem z jej wzrastającą konsumpcją. Rosnące potrzeby umysłowe nakazywały dalej rozwijać księgozbiory. Wielkie znaczenie w pracy średniowiecznych intelektualistów odegrała biblioteka klasztoru na Monte Cassino (po dwukrotnych zniszczeniach w X wieku). W XI stuleciu stała się ona centrum życia umysłowego Europy pod rządami opata Dezyderiusza (1057-1087). Pracowali w oparciu o jej księgozbiór intelektualiści zakonni tacy jak – Leon z Ostii kronikarz klasztorny, poeta Alfanus, Konstanty Afrykańczyk lekarz i tłumacz medycznych dzieł greckich oraz arabskich. Sam Leon z Ostii kierował skryptorium, w którym sporządzono liczne kopie dzieł teologicznych, ale również Tacyta i innych²³⁴.

²³² Por. Berger, *Kloster*, s. 45; Lekai, Schneider, *Geschichte und Wirken*, s. 178; Leszczyński, *Studia w klasztorach*, s. 343, 345 – 347.

²³³ Dahl, *Dzieje książki*, s. 45-46; Szwejkowska, *Książka rękopiśmienna*, s. 103; Knowels, Obolensky, *Historia Kościoła*, s. 13-14, 95-96.

²³⁴ Por. Szwejkowska, *Książka rękopiśmienna*, s. 131; J. Muszkowski, *Życie książki*, Kraków 1951, s. 68-69; por. też Dahl, *Dzieje książki*, s. 44-45.

Średniowieczna biblioteka klasztorna dążyła do tego, aby nie ograniczać się tylko do literatury teologicznej, ale reprezentować całokształt ówczesnej wiedzy – tym samym można zaryzykować twierdzenie, że średniowieczna biblioteka klasztorna pełniła funkcję dzisiejszej biblioteki naukowej. Natomiast XII wiek przyniósł wielki wzrost znaczenia w pracy umysłowej bibliotek cysterskich. Szczególną rolę odegrała olbrzymia biblioteka opactwa w Clairvaux. Ten wzrost roli bibliotek cysterskich w działalności średniowiecznych intelektualistów wiązał się z toczoną polemiką między spekulacjami scholastycznymi, a mistyką, której wielkimi zwolennikami okazali się cystersi. Widać to w polemice św. Bernarda z Clairvaux z Piotrem Abelardem. Walka z tak potężnym umysłem, jak Abelard wymagała oczywiście doskonałego zaplecza jakim był księgozbiór²³⁵. Widocznie spełnił on swoje zadanie. Widać to chociażby w krytyce twórczości Abelarda jaką przeprowadził Biały Opat zyskując poparcie dla swoich poglądów na synodach w Soissons (1121), czy w Sens (1140), a przede wszystkim w jego aktywnej korespondencji. Przygotowane dla papieża Innocentego II podstawowe artykuły błędów Piotra Abelarda świadczą o wielkiej erudycji opata z Clairvaux. Tego typu dzieło nie mogło powstać bez dobrze zaopatrzonej i zorganizowanej biblioteki. Dyskusja i polemika w obronie prawd wiary, której zwolennikiem był św. Bernard musiały opierać się o analizę starannie zebranych księgozbiorów. Przygotowanie do tego wymagało ciągłej, codziennej lektury²³⁶. Od XIII wieku europejskie ośrodki zakonne przechodziły kryzys pod kątem działalności bibliotek i skrytoriów²³⁷. Wprowadzie biblioteki zakonów miały jeszcze duże znaczenie, ale ich księgozbiory ograniczały się na ogół do problemów walki z herezją i duszpasterstwa. Do upadku bibliotek klasztornych przyczyniały się – spadek wewnętrznej spójności zakonów i ich dyscypliny. Inną przyczyną była rosnąca konkurencja takich ośrodków intelektualnych jak uniwersytety. Wzrastała znajomość pisma wśród świeckich, których potrzeb nie mogły zaspokoić księgozbiory klasztorne²³⁸.

W dobrze zorganizowanym klasztorze mnich czytał rocznie około 50 vol. liczących przeciętnie po 300 stron, chociaż liczba ta wydaje się przesadzona. Księgozbiorem zarządzał kantor – udostępniał on zakonnikom książki do cel lub na miejscu. Najstarszy katalog średniowieczny, to *Institutiones* Kasjodora (około 540 r.). Biblioteka klasztorna pełniła usługi na rzecz liturgii, edukacji (szkoła klasztorna), działalności naukowej i artystycznej. Była czymś w rodzaju dzisiejszej biblioteki naukowej, ponieważ gromadziła ogół kierunków ówczesnej wiedzy. W XIII i XIV wieku następował stopniowy regres bibliotek klasztornych.

²³⁵ Por. Kiełtyka, *Święty Bernard*, s. 189-229; Leszczyński, *Studia w klasztorach*, s. 343-345.

²³⁶ Por. Kiełtyka, *Święty Bernard*, s. 193-194, 196, 198-206, 223.

²³⁷ Milkau, *Handbuch*, s. 439.

²³⁸ Por. Potkowski, *Książka rękopiśmienna*, s. 118, 219-220.

ZAKOŃCZENIE

Podsumowując artykuł warto zastanowić się jaką generalnie rolę pełniło piśmiennictwo gromadzone w średniowiecznych bibliotekach klasztornych. Według E. Potkowskiego piśmiennictwo mogło pełnić dwie funkcje. Pragmatyczną – znaną i stosowaną w antyku, do zadań społecznych i publicznych – narzędzie komunikowania się w życiu publicznym i prywatnym. Funkcja sakralna dotyczyła życia religijnego i komunikacji człowieka z Bogiem – Pismo Święte z innymi księgami religijnymi miało umożliwić zrozumienie bożego Objawienia i pomoc w służbie bożej.

Niewątpliwie aspekt sakralny był dominujący w omówionych bibliotekach klasztornych. Świadczy o tym obecność nie tylko tekstów biblijnych, ale przede wszystkim wielka ilość liturgików oraz dominacja kaznodziejstwa. Również filozofia z mistyką miały charakter sakralny. Liczebnie i asortymentowo dominowało więc sacrum.

Nie można jednak nie dostrzegać roli piśmiennictwa pragmatycznego w bibliotekach klasztornych. Piśmiennosc pragmatyczna była tworem praktyki średniowiecza wynikłą z głębokich przemian instytucjonalnych oraz intelektualnych Europy łacińskiej w okresie od XI-XIII wieku. Kierunki klasztornego, pragmatycznego piśmiennictwa w bibliotece obejmowały – zagadnienia prawno – organizacyjne, spisy zwyczajów klasztornych dotyczące liturgii, życia zbiorowego i indywidualnej ascezy, dzieła historiograficzne, literaturę piękną, korespondencję wewnątrzzakonną i dokumenty oraz ich kopie w kopiażach.